

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

SAYI / ISSUE 5

HAZİRAN / JUNE 2022

e-ISSN: 2717-8471

LYCUS

DERGİSİ
JOURNAL

<https://dergipark.org.tr/lycus>

e-ISSN: 2717-8471

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

LYCUS **DERGİSİ**
JOURNAL

- Sayı/Issue 5
- Haziran/June 2022

<https://dergipark.org.tr/lycus>

LYCUS DERGİSİ BİLİM KURULU

Prof. Dr. Eşref ABAY
(Ege Üniversitesi, Türkiye)

Ord. Prof. Dr. Francesco D'ANDRIA
(Accademia dei Lincei, Italy)

Prof. Dr. Francesco GUIZZI
(Sapienza Università di Roma, Italy)

Prof. Dr. Grazia SEMERARO
(Università del Salento, Italy)

Prof. Dr. Havva İŞKAN IŞIK
(Akdeniz Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Levent ZOROĞLU
(Batman Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Ramazan ÖZGAN
(Selçuk Üniversitesi (Emekli), Türkiye)

Prof. Dr. R. R. R. SMITH
(University of Oxford, England)

Prof. Dr. Thekla SCHULZ BRIZE
(Technische Universität Berlin, Germany)

LYCUS DERGİSİ YAYIN KURULU

Prof. Dr. Elif ÖZER
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Suat ATEŞLİER
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Türkiye)

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
(İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Ayşe AYDIN
(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Yaşar Selçuk ŞENER
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Türkiye)

Doç. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU
(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Türkiye)

Doç. Dr. Hakan ÖZTANER
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Ali OZAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Murat ÇEKİLMEZ
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Türkiye)

Doç. Dr. Barış SEMİZ
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Esengül AKINCI ÖZTÜRK
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Murat TAŞKIRAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Barış GÜR
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Tommaso ISMAELLI
(CNR ISPC National Research Council –
Institute of Heritage Science, Italy)

LYCUS DERGİSİ ○ LYCUS JOURNAL

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

• Sayı/Issue 5 • Haziran/June 2022

Yayın Sahibi / Owner

Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü adına Müdür
Director on Behalf of Pamukkale University Institute of Archaeology

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Yazı İŐleri Müdürü / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Bilal S Ő T

BaŐ Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Editör Yardımcısı / Co-Editor

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

Editörler Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Bahadır DUMAN Prof. Dr. Bilal S Ő T

Prof. Dr. Fahriye BAYRAM

Düzelti, Redaksiyon ve Mizanpaj/ Proofreading, Copyediting and Layout

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

YazıŐma Adresi

Arkeoloji Enstitüsü, Pamukkale Üniversitesi, Kınıklı YerleŐkesi 20070 Denizli/TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 38 95 Fax. + 90 (258) 296 35 35 E.mail: lycus@pau.edu.tr

• <https://dergipark.org.tr/lycus> • <https://www.pau.edu.tr/arkeolojienstitusu>

Lycus Dergisi uluslararası hakemli ve bilimsel, açık eriŐimli bir e-dergi olup yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmaların tüm sorumluluŐu yazarlara aittir. Pamukkale  niversitesi'nin yazılı izni olmadan derginin tamamı veya herhangi bir bölümü kopya edilemez.

Lycus Journal is an international blind peer-reviewed academic open-access e-journal published twice a year, in June and December. All liability of published articles rests on the authors. The journal may not be copied partially or entirely without written consent of Pamukkale University.

• Lycus Dergisi **ASOS İndeks** ve **Index Copernicus** tarafından taranmaktadır.
Lycus Journal is indexed by **ASOS İndeks** and **Index Copernicus**

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

•Sayı/Issue 5

•Haziran/June 2022

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/RESEARCH ARTICLES

İbrahim Çeşmeli – Abdisabur Raimkulov – Hande Günözü-Ulusoy

Arkeolojik Çalışmalar Işığında Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Zerdüşçülük Tapınak Mimarisi 1

Yerkurgan Central Temple in the Light of Archeological Works and Zoroastrianism Temple Architecture

Bilal Söğüt – Nihal Durnagözü

Karia Stratonikeia Territoriumu'ndan Figürlü Mangal Tutaçları 59

Figural Applique Handles Portable Stoves from the Territory of Karian Stratonikeia

İlkay Göçmen

Lamos Vadisi'nden Üç Taş Köprü 93

Three Stone Bridges from Lamos Valley

Sara Bozza

Ionic Architecture in Hierapolis of Phrygia in the Hellenistic and Imperial Period: Architectural Models, Iconographic Schemes and Formal Language 109

Phrygia Hierapolis'i'nde Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri İon Mimarisi: Mimari Modeller, Şemalar ve Stiller

LYCUS DERGİSİ'NİN AMACI, KAPSAMI VE YAYIN POLİTİKASI

Amaç

Lycus Dergisi, her yıl Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan, bilimsel ve hakemli bir e-dergidir. Lycus Dergisi; başta Anadolu Arkeolojisi, Antik Dönem Tarihi Coğrafyası, Prehistorya, Protohistorya, Önasya ve Klasik Arkeoloji, Müzecilik, Eskiçağ Tarihi, Epigrafi, Nüvizmatik, Antropoloji, Arkeometri, Koruma-Onarım, Mimarlık Tarihi gibi alanların konularını kapsayan, disiplinler arası çalışmaları yayımlamayı amaçlamaktadır.

Kapsam

Lycus Dergisi, Anadolu Arkeolojisi, Tarihi Coğrafyası olmak üzere Prehistorik Dönem'den başlayarak, günümüze kadar olan kültür mirası, buluntular, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçları, restorasyon, konservasyon, müzecilik, antropoloji, epigrafi, etno-arkeoloji gibi bilimsel çalışmaları kapsar. Bunların dışında ilk defa yapılan tespitler, uygulamalar ve analiz çalışmalarının yer aldığı yazıları içerir.

Yayın Politikası

- Lycus Dergisi, Haziran ve Aralık ayı olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Hakem değerlendirme sürecinden olumlu görüş alan makaleler, yıllık yayın için belirlenen hedefi aşması durumunda bir sonraki sayıda yayımlanması amacıyla havuzda bekletilir. Makalelerdeki öncelik, yazar tarafından çalışmanın gönderildiği tarih ve makale niteliği göz önüne alınarak belirlenir.

- Lycus Dergisi'ne gönderilen çalışmaların daha önce herhangi bir yayın organında yayımlanmamış olması ve sisteme eklendiğinde bir başka yayın organının değerlendirme aşamasında bulunmaması gerekir. Yayımlanmak üzere gönderilen çalışma, yazarın tezinden (lisans/yüksek lisans/doktora) üretilmişse veya bilimsel bir kongre/toplantıda sunulmuşsa bunun başlığa konulacak dipnot ile açıklanması gereklidir. Bu çalışma, yayın kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde tarih ve yer bildirmek şartı ile kabul edilebilir.

- Başvurunun yapılmasından, yazının yayımlanma aşamasına kadar geçen süreçteki bütün işlemler elektronik ortamda (<https://dergipark.org.tr/lycus>) gerçekleşir. Herhangi bir yazının elektronik sisteme eklenmesi, çalışmanın yayımlanması için başvuru olarak kabul edilir ve değerlendirme süreci başlar. Yazarlar yayımlanmak üzere gönderdikleri çalışmaların yayın haklarını, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü bünyesindeki Lycus Dergisi'ne devretmiş olurlar. Lycus Dergisi'nde yayımlanan çalışmaların telif hakkı dergiye ait olup referans gösterilmeden aktarılamaz, çoğaltılamaz ve dergi yönetiminden izin alınmaksızın bir başka yayın organında yayımlanamaz. Yayımlanan çalışmalar için yazarlara telif ücreti ödenmez.

- Lycus Dergisi'nde yayımlanmış yazılardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir bilimsel, etik ve hukuki sorumluluk, yazar/yazarlara aittir. Bu hususta Dergi, herhangi bir hükümlülük kabul etmez.

- Dergiye gönderilen yazıların dergi kurallarına göre düzenlenmiş olması gereklidir. Yayın alt komisyonu, yazım kurallarına uymayan yazıları yayımlamama veya düzeltmek üzere yazar/yazarlara iade etme yetkisine sahiptir. Lycus Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin yazarlarının TELİF HAKKI DEVRİ FORMU'nu eksiksiz doldurarak, ıslak imza ile adresimize göndermeleri gerekmektedir. Çalışma Dergi'ye gönderildikten sonra, hiçbir aşamada, Telif Hakkı Devri Formu'nda belirtilen yazar adları ve sıralaması dışında yazar adı eklenemez, silinemez ve sıralamada değişiklik yapılamaz.

- Etik İlkeler ve Yayın Politikasıyla ilgili daha kapsamlı bilgiye <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lycus/policy> sayfasından ulaşabilirsiniz.

YAZIM KURALLARI

1. Makaleler World ortamında, Times New Roman harf karakteri kullanılarak yazılmış olmalıdır. Yunanca alıntılar dışında tüm metin tek yazı karakteri ile oluşturulmalıdır.
2. Metin 11 punto; özet, dipnot, katalog 9 punto; kaynakça 10 punto olmalı, tek satır aralıkla yazılmalıdır.
3. A4 boyutundaki yazılarda, sayfanın solundan ve üstünden 3 cm, sağından ve altından 2 cm boşluk bırakılmalıdır.
4. Ana başlık metnin yazıldığı dilde, 11 punto, düz ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır. Yabancı dildeki başlık, ana başlığın bir alt satırında, 12 punto, italik ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır.
5. Başlık altında, ortalanarak yazar/yazarların isimleri, 10 punto ve koyu yazılmalıdır. Yazar isimleri yıldızlı dipnot (*) ile dipnotta gösterilmeli, dipnotta ise yazarın akademik unvanı, çalıştığı kurumun adı, adresi ve e-posta adresi ile ORC-ID numaraları belirtilmelidir.
6. Yazar isimlerinin altında, 200 kelimeyi aşmayacak şekilde, ancak en az 150 kelime özet yazılmalıdır. Özette çalışmanın amacı, içerik ve sonuçları hakkında kısa ve açıklayıcı bilgiler bulunmalıdır. Özete en az 4, en fazla 6 kelimedenden oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Yabancı dildeki çalışmalarda metnin kaleme alındığı dilde ve Türkçe özet, Türkçe yazılmış çalışmalarda ise metin dilinde ve İngilizce özet yer almalıdır.
7. Dipnotlar sayfanın altında verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
8. Metin içerisindeki alt başlıklarda kelimelerin ilk harfi büyük, diğer harfleri küçük olmak üzere 11 punto olmalı ve koyu yazılmalıdır.
9. Çalışmanın tamamı, özet, kaynakça ve figürler ile birlikte 20 sayfayı geçmemeli, sağ alt köşeye sayfa numarası eklenmelidir. Bu sınırlamayı aşan çalışmalarda, editörlerin takdir hakkı göz önüne alınacaktır.
10. Makalede kullanılacak fotoğraf, resim, çizim ve harita gibi görsel verilerde "Fig." kısaltması kullanılmalı, numaralandırmada süreklilik gözetilmelidir. Metnin içinde kullanılan "Fig." ibaresi parantez içerisinde yer almalıdır. İki'den fazla figür belirtiliyorsa, iki rakam arasına boşluksuz tire (Fig. 2-4) konulmalıdır. Figür çözünürlükleri 300 dpi'den aşağı olmamalı ve JPEG formatında gönderilmelidir. Figürlerin listesi metnin sonunda, kaynakça bölümünün öncesinde yer almalıdır.
11. Kaynakça, makalenin sonunda bulunmalıdır. Kaynakçanın devamında, varsa figürler yer alır.
12. Makaleler, editörlerin önerileri doğrultusunda seçilen çift taraflı-kör hakemlik (gerektiğinde 3. hakeme gönderilebilir) ilkesine uygun olarak değerlendirilmektedir. Yazarın kimliğinden bağımsız olarak değerlendirilen yazılar için hakemlerin gerekli gördüğü düzeltme ve görüşler yazara iletilir. Yazım kurallarına uygun olmayan makaleler ise işleme konulmadan, yazarına iade edilecektir. Yazar, hakemlerden gelecek değişiklik, düzeltme ve ilaveleri yapmayı taahhüt etmiş sayılır.
13. Yayımlanan yazıların bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlara aittir. Bu çalışmalar doğrudan ya da dolaylı olarak Lycus Dergisi'nin görüşü niteliği taşımaz.
14. Dipnot kaynakları aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;
Tek Yazarlı Kaynak Gösterme: İnan 1987, 121.
İki Yazarlı Kaynak Gösterme: Şimşek – Duman 2007, 75.
İki'den fazla yazarı kaynak gösterme: Hobbs v.d. 1998, 358.
Birden fazla kaynaktan yapılan alıntıyı gösterme: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Birden fazla soy ismi taşıyan yazarı kaynak gösterme: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
*Dipnotlarda sayfa numaraları verilirken, tam aralık verilmeli (İnan 1987, 121-125), "vd., vdd." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır.
15. Kaynakça aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;
 - Kitap kaynak gösterme:
Bailey 1980

D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.

Demirhan-Erdemir 2015

A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.

Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Çeviri Yapılmış Kitabı Kaynak Gösterme:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Çev. H. Kökten-Ersoy, İstanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Çev. N. Başgelen – Ö. Çapar, İstanbul, 2001.

• Editörlü Kitapta Bölümü Kaynak Gösterme:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesiştiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar/The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Ed. S. Aybek – A. K. Öz, İstanbul, 2010, 47-53.

• Makale Kaynak Gösterme:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba XV*, İstanbul, 2007, 73-101.

• Yayımlanmamış Tez Çalışmasını Kaynak Gösterme:

Söğüt 1998

B. Söğüt, *Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, *Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2007.

• Antik Dönem Metinlerini Kaynak Gösterme:

Antik döneme ait edebi bir metinden yapılan alıntılar, dipnot yerine metin içerisinde ve parantez içerisinde “Plinius (*nat.* V.105)”, “Strabon (XII.8.16)” verilmelidir. Metin ya da dipnot içerisinde kullanılan antik dildeki terimler ya da kısa cümleler italik olarak verilmelidir. Antik kaynaklar *Der Neue Pauly*'de verilen standartlara uygun olmalıdır.

16. Dipnot ve kaynakçada bir yazarın aynı yılda yayımlanmış birden fazla eseri kullanılacaksa, yıldan sonra alfabenin başlangıç harfinden başlayarak küçük harf ekleyerek (Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231) numaralandırılmalıdır.

17. Başvurular <https://dergipark.org.tr/lycus> adresi üzerinden yapılmalıdır; bununla birlikte gerektiğinde lycus@pau.edu.tr e-posta adresinden de yapılabilir.

AIM, SCOPE AND PUBLICATION POLICY OF LYCUS JOURNAL

Aim

The Lycus Journal, published twice a year, in June and December, is a double blind peer-review scientific open-access e-journal. The Lycus Journal aims to publish interdisciplinary studies covering the areas such as Anatolian archaeology above all, ancient historical geography, prehistory, protohistory, Near Eastern and classical archaeology, museology, ancient history, epigraphy, numismatics, anthropology, archaeometry, conservation-restoration, architectural history.

Scope

The Lycus Journal covers scientific studies in Anatolian archaeology and historical geography from the prehistory through the present encompassing cultural properties, finds, results of archaeological excavations and surveys, restoration, conservation, museology, anthropology, epigraphy, and ethno-archaeology. In addition, articles covering first-time attestations, implementations and analyses are included.

Publication Policy

- Lycus Journal is an open-access journal published twice a year – in June and December. Manuscripts admitted through the peer review process may be kept in the pool for the next issue in case there is an excess number of articles for the concerned year. Priority is given according to the articles' submission dates and their quality.
- Manuscripts submitted to Lycus Journal must not be already published elsewhere and must not be in the process of evaluation by another publication. In case the manuscript submitted was derived from undergraduate, master's or doctoral dissertation of the author or it was already presented at a scientific congress/meeting this must be explicitly stated with a footnote inserted to the title. Such works may be accepted on the condition that place and date be stated if the publishing committee approves.
- The entire process from the submission to the publishing stage is carried out electronically (<https://dergipark.org.tr/lycus/>). Any manuscript uploaded to the electronic system is considered an application for publishing and the evaluation process starts. Thus, authors transfer the copyright of their work to the Lycus Journal published by the Institute of Archaeology of Pamukkale University. Copyright of studies published in the Lycus Journal belongs to Lycus Journal and they cannot be transferred or copied elsewhere without giving reference, or cannot be published elsewhere without getting prior written consent of the Journal administration. Authors are not charged any fees for publication and are not paid any royalty for their published studies.
- Any scientific, ethical or judicial liabilities possible to arise from articles published in the Lycus Journal belong to the author(s). The Journal does not accept any such liability.
- The manuscripts submitted to the Journal must be prepared in accordance with the Journal's guidelines. The publishing sub-committee is authorized not to publish or return for correction to the author(s) the manuscripts not conforming to the guidelines. All the authors of manuscripts admitted for publication must fill in the COPYRIGHT TRANSFER FORM and send us the wet-ink signature copy. After the manuscript is submitted to the Lycus Journal, the author names must be used as designated in the Copyright Transfer Form; they cannot be altered, changed in order or a new name inserted or one deleted.
- Lycus Journal checks the manuscripts against plagiarism using professional software. Any manuscripts with high rate will be duly rejected.
- More information on Ethical Principles and Publication Policy can be found <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lycus/policy>.

AUTHOR GUIDELINES

1. The manuscripts need to be submitted in MS Word using Times New Roman font. Apart from citations in Greek, the entire text needs to comprise a single font.
2. The main text must be 11 pt; abstract, footnotes and catalogues 9 pt; bibliography 10 pt in size and single line spacing.
3. The document needs to be arranged as A4 in size with margins of 3 cm from top and left and 2 cm from right and bottom.
4. The main title needs to be 11 pt, bold, centred, with initials of each word capitalized, in the language of the manuscript. The title in foreign language needs to be in the net line after the main title, 11 pt, bold, centred, with initials of each word capitalized, and all in italics.
5. The name(s) of the author(s) need to be 10 pt, bold and centred. The names need to be elaborated in a footnote marked with an (*). The footnote needs to state the academic title of the person, his/her affiliation's name and address, e-mail address and ORCID number.
6. After the author-name(s) must come the abstract, not less than 150 and not more than 200 words. The abstract needs to state the aim, scope and results of the study briefly. Under the abstract, the keywords– minimum four and maximum six – must be listed. Non-Turkish articles need to have abstract in the language of the article and Turkish; articles in Turkish need to provide abstracts in Turkish and English.
7. Footnotes need to be given at the bottom of each page and continue uninterruptedly from the beginning through the end.
8. Titles of sub-chapters need to be 11 pt in size, bold, and initials of each word capitalized.
9. The entire manuscript must not exceed 20 pages including abstracts, bibliography and plates/figures. Page numbers must be inserted in the centre at the bottom. Manuscripts exceeding these limits are subject to the decision of the editors.
10. Artwork such as photographs, illustrations, images and maps to be used in the manuscript need to be indicated as “Fig.” with continuous numbering. When they are referred to in the text they must be given within parentheses. When more than two consecutive figures are referred, they need to be joined with a dash without spaces (i.e. Figs. 2-4). The images must be submitted minimum 300 dpi and in JPEG format. Figure list must be also given at the end of the text before the bibliography.
11. The bibliography must be given at the end of the manuscript. It is followed by the figures/plates, if applicable.
12. Manuscripts are evaluated on the basis of double blind peer reviews proposed by the editors; in case necessary, a third blind peer review may be asked. Independent of the author's actual identity, revisions and opinions of the referees are forwarded to the author(s). Manuscripts not abiding by the guidelines will be returned without any processing. The author(s) is/are considered to have committed to do the revisions, changes and additions proposed by the referees.
13. Scientific liability of published articles rests on the author(s). These studies do not necessarily represent the opinion of the Lycus Journal directly or indirectly.
14. Footnote references must be prepared as follows:
Single author reference: İnan 1987, 121.
Two-author reference: Şimşek – Duman 2007, 75.
Multiple-author reference: Hobbs *et al.* 1998, 358.
Multiple source referencing: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Author with multiple surnames: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
N.B. References in the footnotes must have clearly designated page numbers; abbreviations such as “ff.” must not be used.
15. Bibliography must be prepared as follows:
 - Books:
Bailey 1980
D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.
Demirhan-Erdemir 2015

A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.

Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Translated works:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Transl. by H. Kökten-Ersoy, İstanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Transl. by N. Başgelen – Ö. Çapar, İstanbul, 2001.

• Referencing chapters in edited works:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesiştiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar / The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Eds. S. Aybek – A. K. Öz, İstanbul, 2010, 47-53.

• Articles in periodicals or periodic series:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*, vol. 2, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba* XV, 2007, 73-101.

• Referencing unpublished dissertations:

Söğüt 1998

B. Söğüt, Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları, Selçuk University, Institute of Social Sciences, unpublished PhD dissertation, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler, Adnan Menderes University, Institute of Social Sciences, unpublished master's dissertation, Aydın, 2007.

• Referencing ancient sources:

Citations from ancient sources must be given within parentheses within the text – not in the footnote: (Pliny, *nat. his.* V.105), (Strabo, XII.8.16). Terms or short sentences in ancient languages cited within the text or footnotes must be given in italics. Ancient sources must be abbreviated according to the standards of *Der Neue Pauly*.

- 16.** In case multiple sources of an author published in the same year are to be cited in the footnote or bibliography, they must be disambiguated by adding a small case letter in alphabetical order after the year (e.g. Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231).
- 17.** Manuscripts must be submitted via <https://dergipark.org.tr/lycus>; yet, in case of difficulties, manuscript may be submitted to the lycus@pau.edu.tr e-mail address.

Arkeolojik Çalışmalar Işığında Yerikurgan Merkez Tapınağı ve Zerdüşçülük Tapınak Mimarisi

Yerikurgan Central Temple in the Light of Archeological Works and Zoroastrian Temple Architecture

İbrahim ÇEŞMELİ*

Abdisabur RAİMKULOV**

Hande GÜNÖZÜ-ULUSOY***

Öz

Bu makalede, Orta Asya'nın Güney Sogdiana Bölgesi Kaşkaderya Nehri yakınında Demir Çağı'nda gelişmiş Yerikurgan Şehir Harabesi'nde Özbek ve Türk bilim adamlarının ortaklığında 2018 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarından elde edilen veriler değerlendirildi. Tarihi Buhara- Nahşeb (Nesef) şehirleri arasında İpek Yolu üzerinde bulunan Orta Asya'nın en eski ve büyük şehirlerinden biri olan Yerikurgan Şehir Harabesi'nin ortasında gün yüzüne çıkarılan Merkez Tapınağı kalıntısı muhtemelen Zerdüşçülük ile bağlantılı su-nehir ve ateş ilahlarına adanmıştı. Muhtemelen tapınak ilk yapıldığında merkezi planlı iken sonradan üzerinde ateş altarı bulunan kutsal açık hava platformuna dönüştürüldü. Büyük Merkez Tapınağı ile yanındaki küçük Doğu Tapınağı ve aralarındaki açık hava dinsel törenlerinde kullanılan ateş altarı kaidesi, Pencikent tapınakları gibi Zerdüşçülük inancı ile bağlantılı resmi dinsel bir kompleks oluşturmaktaydı. Bu dinsel kompleks muhtemelen Geç Antik Çağ'da oluşmuştur. Muhtemelen tapınaklar öncesinde şehrin ortası kutsal bir alandı ve burada ateş kültü ile bağlantılı açık hava resmi dinsel törenleri yapılmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Orta Asya, Sogdiana, Zerdüşçülük, Tapınak.

Abstract

In this article, the data obtained from the archaeological excavations carried out in 2018 with the partnership of Uzbek and Turkish scientists in the Yerikurgan Site, developed in the Iron Age, near the Kashkadarya River in the South Sogdiana Region of Central Asia are evaluated. The ruins of the Central Temple, unearthed in the middle of Yerikurgan Site, one of the oldest and largest cities in Central Asia, located on the Silk Road between the historical cities of Bukhara and Nahsheb (Nasaf), was probably dedicated to the water-river and fire deities associated with Zoroastrianism. Probably, the temple was centrally planned when it was first built, but later it was converted to a sacred open-air platform with an altar of fire. The Great Central Temple and the small Eastern Temple next to it, and the altar base used in open-air religious ceremonies between them, formed an official religious complex associated with Zoroastrianism, like the Penjikent temples. This religious complex was probably formed in Late Antiquity. Presumably, before the temples, the middle of the city was a sacred space, where open-air official religious ceremonies associated with the cult of fire were held.

Keywords: Uzbekistan, Central Asia, Sogdiana, Zoroastrianism, Temple.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul. ☎ 0000-0003-4718-8277] ibrahimces@gmail.com

** Dr., Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Yahyo Gulomov Arkeolojik Araştırma Enstitüsü, Semerkand. ☎ 0000-0002-2699-1661] araimkulov@mail.ru

*** Dr., Konservatör, İstanbul. ☎ 0000-0001-5956-9136] handegunozu@gmail.com

Giriş

Makalede, Yerkurgan Şehir Harabesi'nde bulunan Merkez Tapınağı ile ilgili 2018 yılında yapılan arkeolojik kazı ve konservasyon çalışması sonuçları anlatılmış olup aynı zamanda bu çalışma ile bağlantılı daha önceki yıllarda yapılmış çalışmaların sonuçları hakkında da bahsedilmiştir¹. Bu incelemede, 2018 yılı ve öncesinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesindeki veriler ışığında, Yerkurgan Merkez Tapınağı Zerdüşçülük tapınak mimarisi içinde de değerlendirildi. Yerkurgan Şehir Harabesi, Özbekistan'nın Kaşkaderya Vilayeti Kasan Şehri'ne bağlı olup Karşi Şehri'nin yaklaşık 10 km. kuzeybatısında, Kaşkaderya Nehri'nin yakınında ve kuzeyinde açık düz bir arazide tarım alanı içinde yer alır. Yerkurgan Şehri'nde bulunan Merkez Tapınağı'nda (Fig. 1) tarafımızca 2013 yılında başlanıp 2017 ve 2018 yıllarında sürdürülen arkeolojik kazı çalışmaları², İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Tarihi Anabilim Dalı'ndan Prof. Dr. İbrahim Çeşmeli ile Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yahyo Gulomov Arkeolojik Araştırma Enstitüsü'nden Dr. Abdisabur Raimkulov başkanlıklarında yürütüldü. Bu arkeolojik kazı çalışmalarının konservasyon çalışmalarını ise Konservatör Dr. Hande Günözü Ulusoy yürüttü.

Fig. 1. Günümüzde tepelik görünümündeki Yerkurgan Merkez Tapınağı kalıntısının ve tapınağın kapısının bulunduğu güneyden görünüşü (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2013)

Yerkurgan Şehir Harabesi, tarihi Güney Sogdiana'da Nahşeb (Nesef)-Buhara yolu üzerinde Orta Asya'nın en büyük ve en eski şehirlerinden biri olup aynı zamanda Antik Çağ'da Nikşapa (Ksenippa/Xenippa) ve Orta Çağ'da Nahşeb (Nesef) denilen Karşi Vahası'nın merkez şehri idi³. İpek Yolu üzerinde bulunan şehrin oluşmaya

¹ Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda 2018 yılında gerçekleştirilen arkeolojik proje, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP Proje Kodu: SBA-2018-29144/ Proje ID: 29144) tarafından desteklendi. İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne desteği için teşekkür ederiz.

² Çeşmeli – Raimkulov 2013; Çeşmeli v.d. 2016, 16-18; Çeşmeli v.d. 2019.

³ Suleimanov 2006, 28-29; Gritsina 2011, 107-108, 115.

başlaması Erken Demir Çağı'na MÖ 9-8. yüzyıla kadar uzanmakta olup şehirde yaşam Araplar öncesine MS 7. yüzyıla kadar devam etti⁴. Bu süreç içinde yerel halkı ağırlıkta olarak Doğu İranlı Sogdlular olan bölge sırasıyla Ahamanişler (MÖ 6-4. yüzyıl), Seleukoslar (MÖ 4-3. yüzyıl), Yunan-Baktrianlar (MÖ 3-2. yüzyıl), Kangjular (MÖ 2-MS 3. yüzyıl), Kidaritler (Kırmızı Hunlar/Hionitler, 4-5. yüzyıl), Eftalitler (Ak Hunlar, 5-6. yüzyıl) ve Kök Türkler'in (Türk Kağanlığı, 6-8. yüzyıl) hâkimiyetine geçti. Araplar öncesi İran, Mezopotamya, Hellenistik, Hint ve Türk gibi farklı kültürlerin etkisinde kalmış bölgede, İslamiyet'ten önce başta Zerdüştcülük olmak üzere Yunan, Hindu, Budist, Mani, Hıristiyanlık, Mezopotamya ve göçebe inançları ile yerel kültürler görüldü.

2018 Yılı Öncesi Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Çevresi Arkeolojik Kazı Çalışmaları

1970'li yıllarda R. H. Suleymanov başkanlığında, Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından Yerkurgan Şehir Harabesi'nde önemli arkeolojik çalışmalar gerçekleştirildi. Bu çalışmalarda, arkeolojik objeler, sur duvarları ve farklı fonksiyonlarda mimari yapı kalıntıları ortaya çıkarıldı. Arkeolojik verilere göre, MÖ 9-8. yüzyıllarda gelişmeye başlamış olan şehir, MÖ 6. yüzyılda 35 hektarlık alanı kaplayan dörtgen surla çevrili iken M.Ö 3-2. yüzyılda dış surların eklenmesiyle yaklaşık 150 hektarlık alanı kaplayarak büyümüştür⁵. Çift surlu şehrin iç surunda ve kuzeyinde kale ve saray (MS 3-4. yüzyıl) bulunurdu. Bu yapıların dışında konumuzla ilgili olarak Zerdüştcülük ile bağlantılı ölümlerin yırtıcı kuş ve köpek gibi hayvanlara bırakıldığı şehrin dışındaki dahma (sessizlik kulesi, MÖ 2. yüzyıl⁶) ile şehrin iç surunda ve güneyindeki mezar yapısı (MS 3-4. yüzyıl⁷) yer alırdı. Bu çalışmalar sırasında, Merkez Tapınağı'nın hemen doğusunda aynı devirden Zerdüştcülük ile bağlantılı ilah ve ateş kültleri ile ilişkili küçük bir tapınak (MS 3-4. yüzyıl) tespit edilmiş⁸ olup konumuz ile yakından bağlantılıdır (Fig. 2).

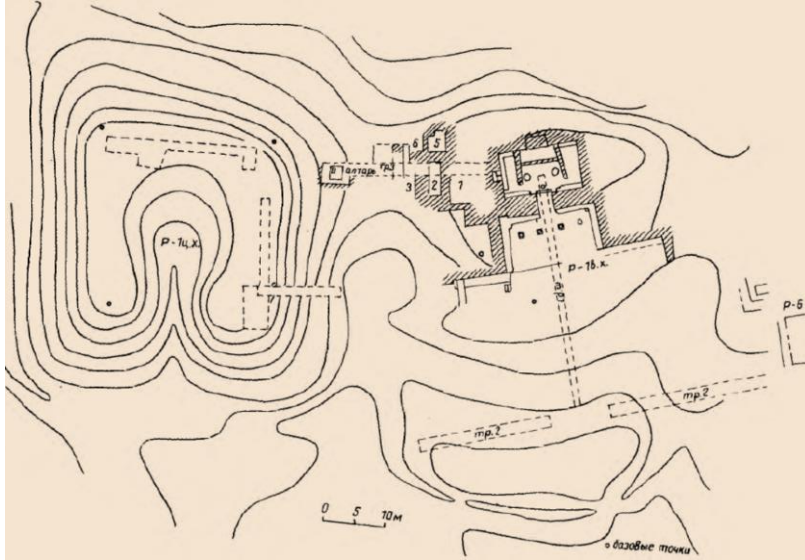

Fig. 2. Yerkurgan Şehir Harabesi ortasında yan yana bulunan tepelik görünümündeki Merkez Tapınağı'nın topografik planı (sol) ile Doğu Tapınağı'nın planı (sağ)

(Suleymanov 2000, fig. 42)

⁴ Suleymanov 1989, 25; Suleymanov 2000, 26.

⁵ Suleymanov 2000, 24-26, fig. 3-6,54

⁶ Suleymanov 2000, 115-120, fig.55-61.

⁷ Suleymanov 2000, 121-122, fig.62-63.

⁸ Suleymanov 1987, 135; Suleymanov 1989, 25-27, fig.1; Pugaçenkova 1996, 20-22, fig. 7-9; Suleymanov 2000, 88-111, fig. 39-44, 77-85, 179, 181, 188-198.

Bir platform üzerinde yükselen bu kerpiçten Doğu Tapınağı, güneydeki çok sütunlu eyvanlı mekândan (portik) geçilerek girilen kuzeydeki iki ayaklı dikdörtgen planlı (13.20 x 7.50 m.) ana mekândan (naos) meydana gelir (Fig. 3). Doğu tapınağı ile Merkez Tapınağı arasında, Merkez Tapınağı'nın yakınında ve kuzeydoğusunda, gövdesi kademeli dikdörtgen nişlerle hareketlendirilmiş, 1 m. yüksekliğinde, kare planlı (yaklaşık 2 x 2 m.), alçı ile kaplı kerpiçten bir altar olduğu düşünülen⁹ fakat düşüncemize göre törenler sırasında portatif altar konmaya yarayan kaide (MS 3-4. yüzyıl) ortaya çıkarılmıştır (Fig. 4). 1970'li yıllarda sadece sondajların yapıldığı Merkez Tapınak'ta¹⁰ ilk sistemli arkeolojik çalışmalara tarafımızca 2013 yılında başlandı. 2013 yılındaki çalışmalarda¹¹ tapınağın dış duvarlarının konturları belirlenerek restitüsyon planı ortaya çıkarılabildi.

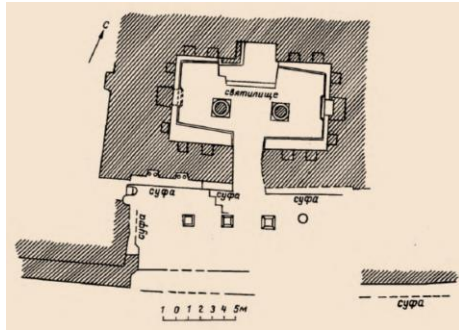

Fig. 3. Yerkurgan Doğu Tapınağı planı (Suleymanov 2000, fig. 41)

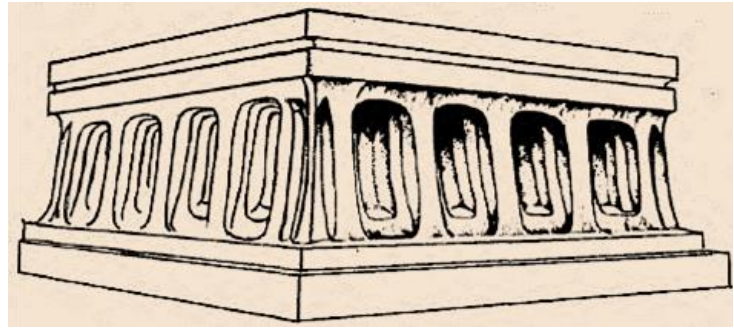

Fig. 4. Yerkurgan Merkez Tapınağı ile Doğu Tapınağı arasında tespit edilmiş altar kaidesinin görünüşü (Suleymanov 2000, fig. 52)

Buna göre, kerpiçten platform üzerinde yükselen yapı, dıştan 49.50 x 49.50 m. içten ise 31.50 x 31.50 m. kare planlıydı (Fig. 5). Bu çalışmada, yaklaşık 7 m. yüksekliğindeki ve 9 m. kalınlığındaki duvarların 42-43 x 42-43 x 9 cm., 45 x 45 x 9-10 cm., 45 x 45 x 14 cm ve 47 x 47 x 10 cm. ölçüsündeki kare kerpiçlerden yapıldığı tespit edildi (Fig. 6). Fakat yapı ilk inşa edildiğinde dış duvarları 7.50 m. kalınlığında sonradan duvarların iç tarafına 2.50 m. kalınlığında ek duvarlar eklenerek kalınlaştırılmıştır. Bu durumda tapınak ilk inşa edildiğinde muhtemelen içten 36.50 x 36.50 m. ölçüsündeydi. Bu çalışmalarda yapının ana yönlerine göre konumlandığı, güney-kuzey ekseninde olduğu ve 2.50 m. genişliğindeki ana kapısının güney duvarının ortasında yer aldığı anlaşıldı. 2017 yılında tarafımızca gerçekleştirilen çalışmalar¹² neticesinde ise yapının içinde ve kuzey duvarının ön bölümünde, güney kapısı ile aynı ekseninde, muhtemelen daha geç dönemden kalmış topraktan bir ateş altarı kalıntısı, üst

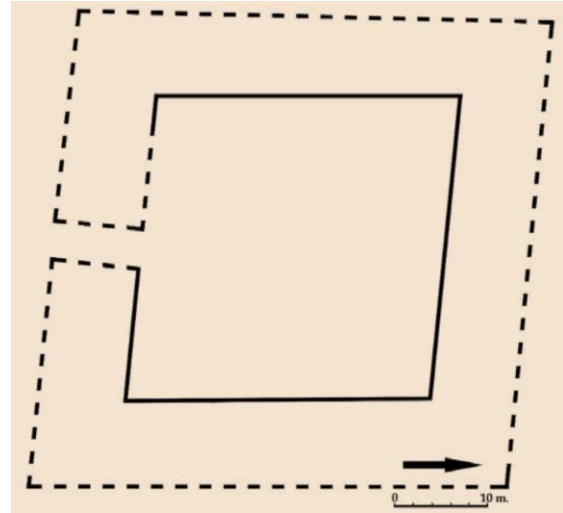

Fig. 5. Yerkurgan Merkez Tapınağı dış duvarları restitüsyon planı (Çizim: Abdisabur Raimkulov 2013)

⁹ Suleymanov 1987, 136; Suleymanov 2000, 111, fig. 50-52.

¹⁰ Suleymanov 1987, 136; Suleymanov 1989, 28; Suleymanov 2000, 111-112, fig.42.

¹¹ Çeşmeli – Raimkulov 2013; Çeşmeli v.d. 2016, 16-18.

¹² Çeşmeli v.d. 2019.

tabanda tespit edildi (Fig. 7). Üzerinde 10 cm. kalınlığında sert yanık tabakası bulunan altar kalıntısının 1 m. yüksekliğinde ve sonradan bozulmuş dikdörtgen planlı (2.50 x 3.50 m.) olduğu anlaşıldı. Bu dönemdeki çalışmalarda, orta eksenindeki altların yanından ve üst tabanın altından başlayarak güneye yani merkeze doğru uzanan, oradan da batıya doğru dönen daha erken döneme ait bir odanın (no. 1) kerpiçten doğu duvarının üst bölümü tespit edildi (Fig. 8). Bu odada tespit edilen pithos muhtemelen tapınağa ait malzemenin korunduğu saklama seramiklerinden biriydi ve merkezin kuzey bölümünde depo fonksiyonu gören odada (no. 1) yer alıyordu. Eski Pencikent¹³ yerleşimi örneğinde görüldüğü gibi Yerkurgan yerleşiminde de Zerdüşçülük ile bağlantılı yan yana iki tapınak, şehrin merkezinde dinsel bir kompleks meydana getiriyordu.

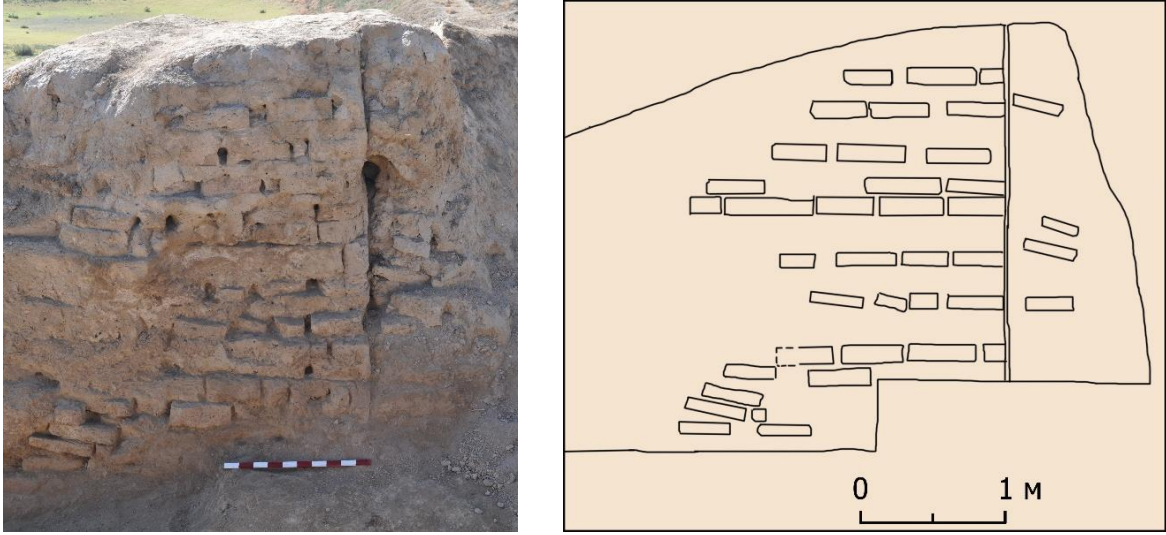

Fig. 6. Yerkurgan Merkez Tapınağı doğu duvarı görünüşü ve kesiti (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2013, Çizim: Abdısabur Raimkulov 2013)

Fig. 7. Yerkurgan Merkez Tapınağı kuzey bölümü ortasında üst tabanda bulunan ateş altarı (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2017)

¹³ Shkoda 1996, 195, fig. 8.

Fig. 8. Yerkurgan Merkez Tapınağı orta bölüm 1 no.lu odaya ait alt tabana oturan duvar ve pithos (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2017)

Yerkurgan Merkez Tapınağı 2018 Yılı Arkeolojik Kazı Çalışması

Yerkurgan Şehir Harabesi'nde tarafımızca 2013 yılında başlanılan ve 2017 ile 2018 yıllarında devam edilen kazı çalışmaları, şehrin ortasında yer alan ve dıştan yaklaşık 50 x 50 m. ölçüsünde kerpiçten kare planlı büyük bir tapınakta sürdürüldü. Önceki yıllarda yapının dış duvarlarında ve içte kuzey bölümünde yoğunlaşılın kazı çalışmalarına, 2018 yılında ağırlıklı olarak yapı merkezinin kuzey bölümündeki 5x10 m.'lik alanda devam edildi (Fig. 9). 2017 yılında merkezin kuzey bölümünde tespit edilen ve içinde pithos bulunan odanın (no. 1) bitişiğinde ve doğusundaki 2018 yılı kazı alanında (2 no.lu oda) önemli mimari kalıntılar ile çeşitli buluntular tespit edildi (Fig. 10-11).

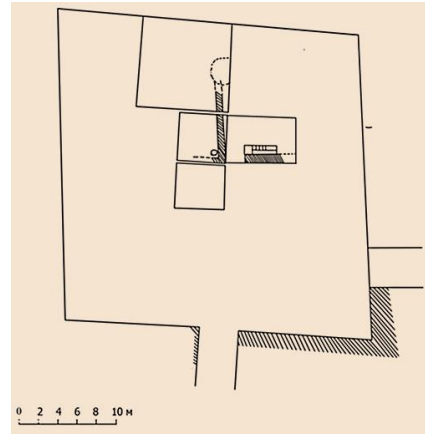
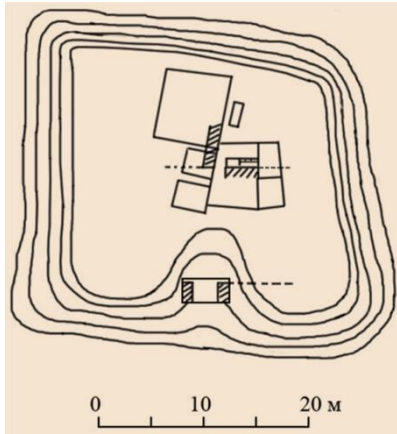

Fig. 9. Yerkurgan Merkez Tapınağı kazı alanı planları (Çizimler: Abdisabur Raimkulov 2018)

Fig. 10. Yerkurgan Merkez Tapınağı orta bölüm 1 no.lu oda (önde) ve doğusundaki 2018 yılı kazı alanı (2 no.lu oda, arkada) (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

Fig. 11. Yerkurgan Merkez Tapınağı orta bölüm 2 no.lu oda (2018 yılı kazı alanı) (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

2018 yılında kazı çalışması yapılan alanda (2 no.lu oda), -1.50 m. ve -3 m. seviyelerinde sıkıştırılmış topraktan ve kilden iki taban tespit edildi. Bu tabanlar bize yapının farklı dönemlerde yenilenecek kullanıldığını gösterir. 2018 yılında merkezin kuzey bölümünde tespit edilen sıkıştırılmış topraktan üst tabanın yapının kuzey bölümünde de var olduğu 2017 yılı çalışmalarında tespit edildi. 2018 yılı çalışmaları sırasında merkezin kuzey bölümünde üst tabanın altında, kilden alt tabana oturan

ve iki odayı (no. 1, 2) bölen ortak kerpiçten duvarın bir kısmı tamamıyla ortaya çıkarıldı (Fig. 12). Ortaya çıkarılan duvarın, kuzeye doğru devam ettiği görüldü. Üst tabanın altında ortaya çıkarılan bu duvarın üst bölümü, 2017 yılı çalışmasında tespit edilmiş ve bu duvarın kuzeyde üst tabanda bulunan ve muhtemelen daha geç döneme ait ateş altarına kadar uzandığı anlaşıldı. Yapının daha geç dönemine ait sıkıştırılmış topraktan üst tabanın altında, kilden alt tabana oturan duvarın, yapının daha erken dönemine ait olduğuna işaret eder.

Fig. 12. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda alt tabanına oturan batı duvarı
(Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

Güneyden kuzeye uzanan bu duvarın 2018 yılında, merkezin kuzey bölümünde tamamıyla ortaya çıkartılmış olan kısmı, 4 m. uzunluğunda, 80 cm. kalınlığında ve 1.30 yüksekliğindedir. Duvarın iki tarafında, ona paralel ve bitişik kerpiçten seki uzanır. Bu kerpiç sekiler, duvarın üst seviyesinden 90 cm. aşağıda başlamakla beraber, oturduğu alt tabandan 40 cm. yüksekliğinde ve duvardan 20 cm. genişliğinde çıkıntı yapmaktadır. Duvarlarda seki bulunması, Orta Asya mimarisinde gelenekseldir. Bu duvarın güney başlangıcının doğusundaki 1.30 m.lik boşluktan sonra yine 80 cm. kalınlığında, 1.30 m. yüksekliğinde ve 3 m. uzunluğunda batıdan doğuya uzanan kerpiçten duvar, alt tabana oturmakta olup 2018 yılı çalışmalarında tespit edildi (Fig. 13). Bu duvar, doğuya doğru henüz kazılmamış alanda devam eder. İki duvar arasındaki 1.30 m.lik boşluk, odaya (no. 2) açılan bir kapıya işaret eder (Fig. 14). Bu kapıdan girildiğinde, alt tabandan 40 cm. yüksekliğindeki kerpiç bir basamaktan inilerek odaya geçilir. 2018 yılındaki çalışmalarda tespit edilen iki duvar ve bir kapı boşluğu, yapı merkezinin kuzey bölümünde tapınağın erken dönemine ait bir oda (no. 2) daha olduğunu gösterir. Güney-kuzey ekseninde uzanan 4 m. uzunluğundaki duvar, odanın (no. 2) batı duvarı, batı-doğu ekseninde uzanan 3 m. uzunluğundaki duvar ise odanın güney duvarıdır. Bu odanın (no. 2) bitişiğinde ve batısında ise içinde pithos olan ve muhtemelen depo olarak kullanılan diğer oda (no. 1) bulunur. Alt taban seviyesine oturan bu iki oda, merkezin kuzeyinde sıralanmış olup tapınağın erken dönemine aittir.

Fig. 13. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda alt tabanına oturan güney duvarı ve önündeki merdiven kalıntısı (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

Fig. 14. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda kapı boşluğu (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

2018 yılı çalışmaları sırasında tespit edilen 2 no.lu odaya ait güney duvarının kuzeye bakan tarafında, duvara paralel uzanan *in situ* durumda kerpiçten basamaklı mimari bir eleman açığa çıkarıldı. Bu basamaklı mimari öge, dört basamaklı bir merdiven olup üstte 90 x 90 cm. ölçüsünde kare planlı ve üzeri düz ufak bir podyum ile

sonlanmaktadır (Fig. 15). Altındaki kil tabana oturan bu dört basamaklı merdiven ve podyum, doğudan batıya uzanmakta ve kapı kenarı hizasında sonlanmaktadır. Odanın güney duvarına paralel uzanan merdiven, duvardan 50 cm. uzaklıktadır. Merdiven ve podyum 2.50 m. uzunluğunda olup en yüksek yeri tabandan 60 cm. yükseklikindedir. Her merdiven basamağı 30 x 40 cm.'dir. Basamak aralıkları ise 10 cm. yüksekliğindedir. Kerpiçten yapılmış olan merdivenin üzeri kil ile örtülüdür. Merdivenin oturduğu alt tabanda çok sayıda hayvan kemiği kalıntısı da tespit edilmiştir (Fig. 16). Merdiven kalıntısı, alt taban ve iki duvar, yapının erken dönemine işaret etmektedir. Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda ortaya çıkarılan merdivene benzer merdiven örneği, kuzey Sogdiana'da eski Pencikent yerleşiminde, temenos duvarları içindeki günümüzde harabe durumundaki Zerdüşçülük ile ilgili yan yana birbirlerine benzer iki tapınaktan I. Tapınağın (MS 5. yüzyıl) 2. evresinde güneydoğusuna eklenen *ateşkede* mekânına bitişik konumda görülür. Pencikent I. Tapınağın güneydoğusunda bulunan merdiven vasıtasıyla platform üzerinde içinde bir zamanlar heykellerin yer aldığı ana tapınak yapısına ulaşılır. Muhtemelen *ateşkede* mekânında sürekli yanan kutsal ateşten, ana tapınak yapısına ateş taşınırdı ve heykellerin önünde yakılırdı¹⁴. Günümüzde harabe durumunda olan önleri avlulu ve dıştan dörtgen planlı iki Pencikent Tapınağı, doğudan bir rampayla çıkılan platform üzerinde sırasıyla, doğuya açılan portik (eyvan) bölümünden sonra gelen ve batı duvarındaki nişlerinde günümüzde yerinde olmayan heykellerin yer aldığı dört sütunlu merkezi ana mekân ve bu ana mekândan bir kapıyla geçilen arkadaki bir odadan meydana gelirdi. Bu bahsettiğimiz tapınakların iç mekânlarının etrafı üç yönden koridorlar ile çevriliydi.

Fig. 15. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda güney duvarı önünde alt tabana oturan merdiven kalıntısı (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

Fig. 16. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda alt taban hayvan kemiği buluntuları (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

2018 yılı Yerkurgan Merkez Tapınağı kazı çalışmalarında, çok sayıda değişik tekniklerde ve tiplerde, günlük ve ritüel seramikleri ile hayvan kemikleri ve az sayıda taş alet ile tuğla ortaya çıkarıldı (Fig. 17-22). Çarkta ve elde şekillendirilmiş seramikler, kırmızı ve siyah renkli hamurludur. Bazı seramikler beyaz, kırmızı ve siyah astarlıdır. İyi ve kötü pişmiş seramikler, açık veya kapalı formlara sahiptir. Motif olarak zigzag, su dalgası, daire ve parmak baskı kullanılmıştır. Bu motiflerin bulunduğu seramikler dışında, üzerinde yılan figürleri bulunan ritüelde kullanılan seramik parçası (Fig. 20) son derece önemlidir. Merdiven kalıntısının ve yoğun hayvan kemiklerinin bulunduğu odanın (no. 2) alt taban seviyesi üzerinde tespit edilmiş olan ritüel seramik parçası üzerindeki çıkıntılı motifler arasında, vücutları kıvrımlı üç adet yılan aşağıya doğru uzanmakta, başları da birbirlerine bakmaktadır.

¹⁴ Shkoda 1996, 195-196, 199, fig.1-2; Shkoda 1998, 22, 27-29; Şkoda 2009, 152-153, 172, fig. 17, 23.

Zerdüştcülük kutsal kitabı *Avesta*'ya göre¹⁵, genellikle kötülüğü temsil eden *Azi* olarak bilinen yılan, *Ahriman*'nın (*Angra Mainyu*) yani karanlığın/kötülüğün bir hayvanı idi. Daha sonra bu konuya detaylı bir şekilde değinilecektir.

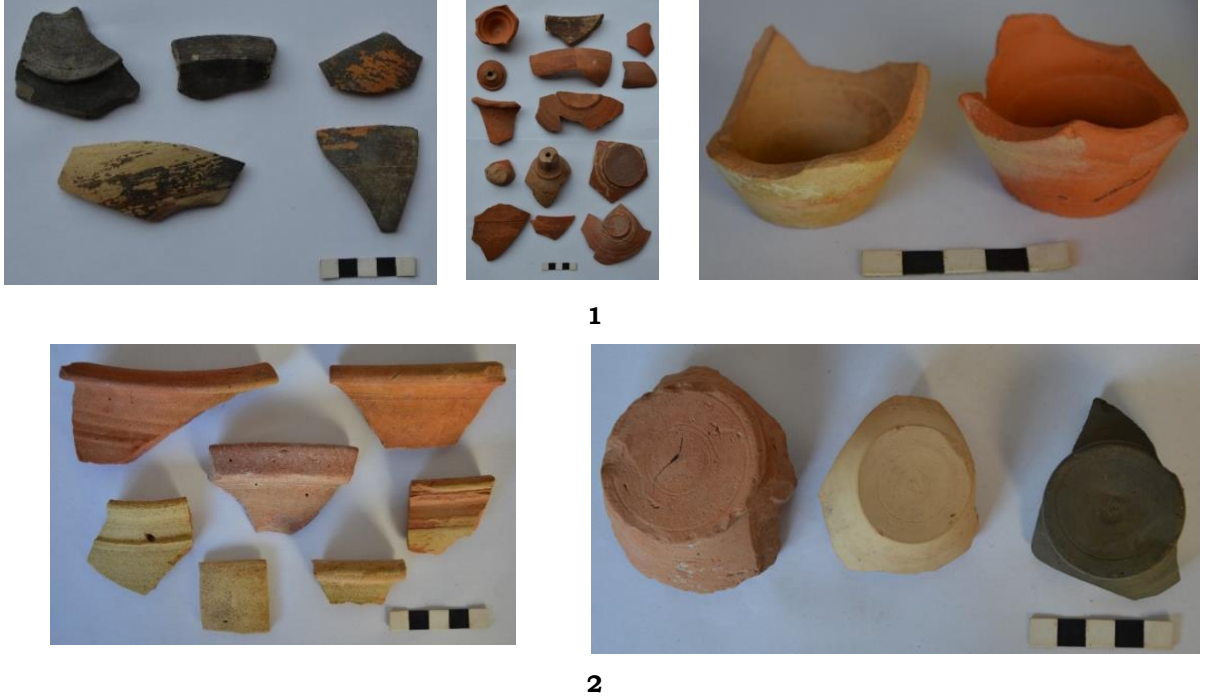

Fig. 17. Yerikurgan Merkez Tapınağı alt taban (1) ve üst taban (2) seramikleri
(Fotoğraflar: İbrahim Çeşmeli 2018)

¹⁵ Darmesteter 1880, Vendidad Fargard 1.3.

Fig. 19. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda alt taban üç yılan figürlü seramik
(Fotoğraflar: İbrahim Çeşmeli 2018)

Fig. 20. Yerkurgan Merkez Tapınağı alt taban taş aletler ve tuğlalar
(Fotoğraflar: İbrahim Çeşmeli 2018)

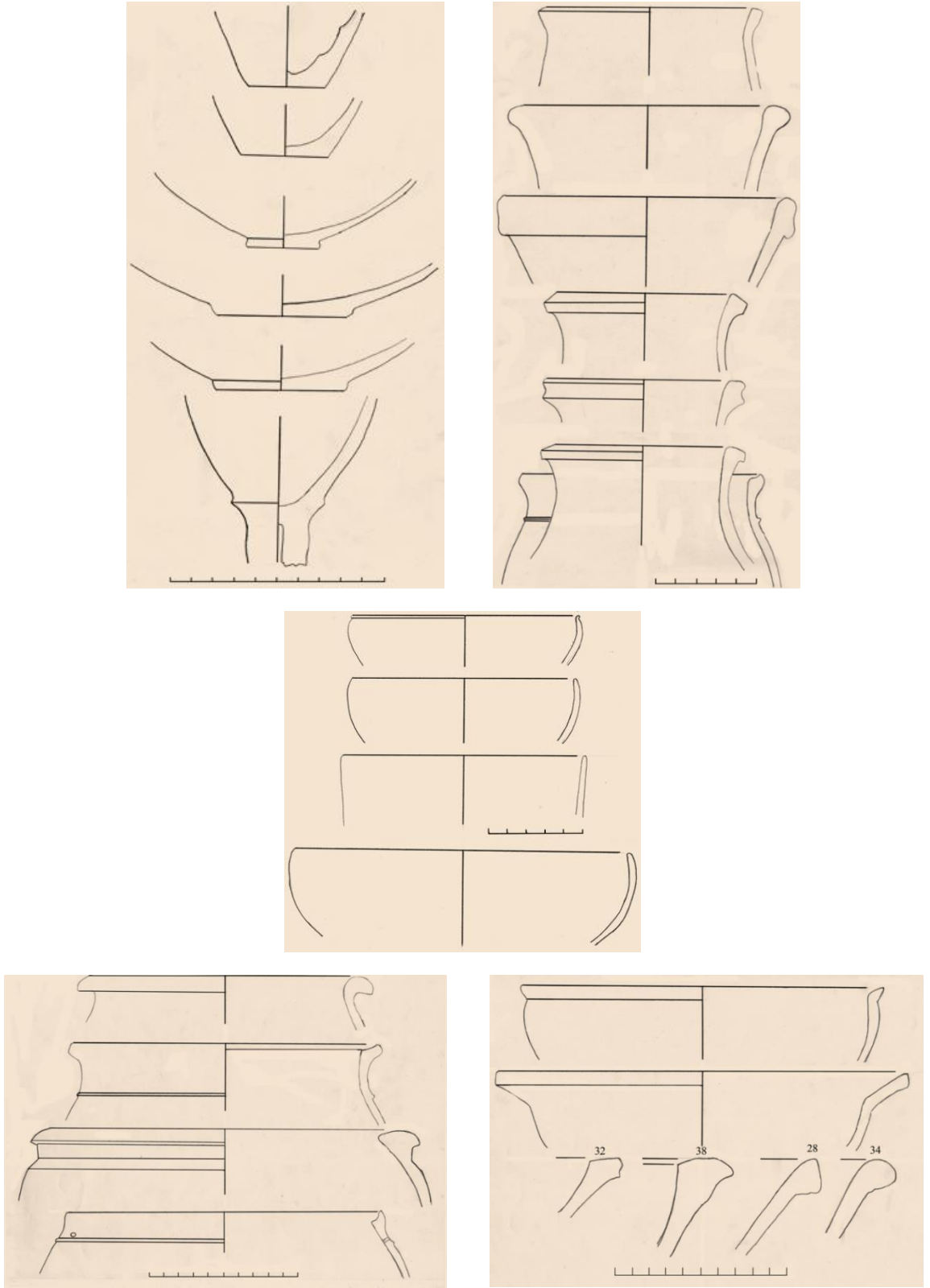

Fig. 21. Yerikurgan Merkez Tapınağı üst taban seramikleri
(Çizimler: Abdisabur Raimkulov 2018)

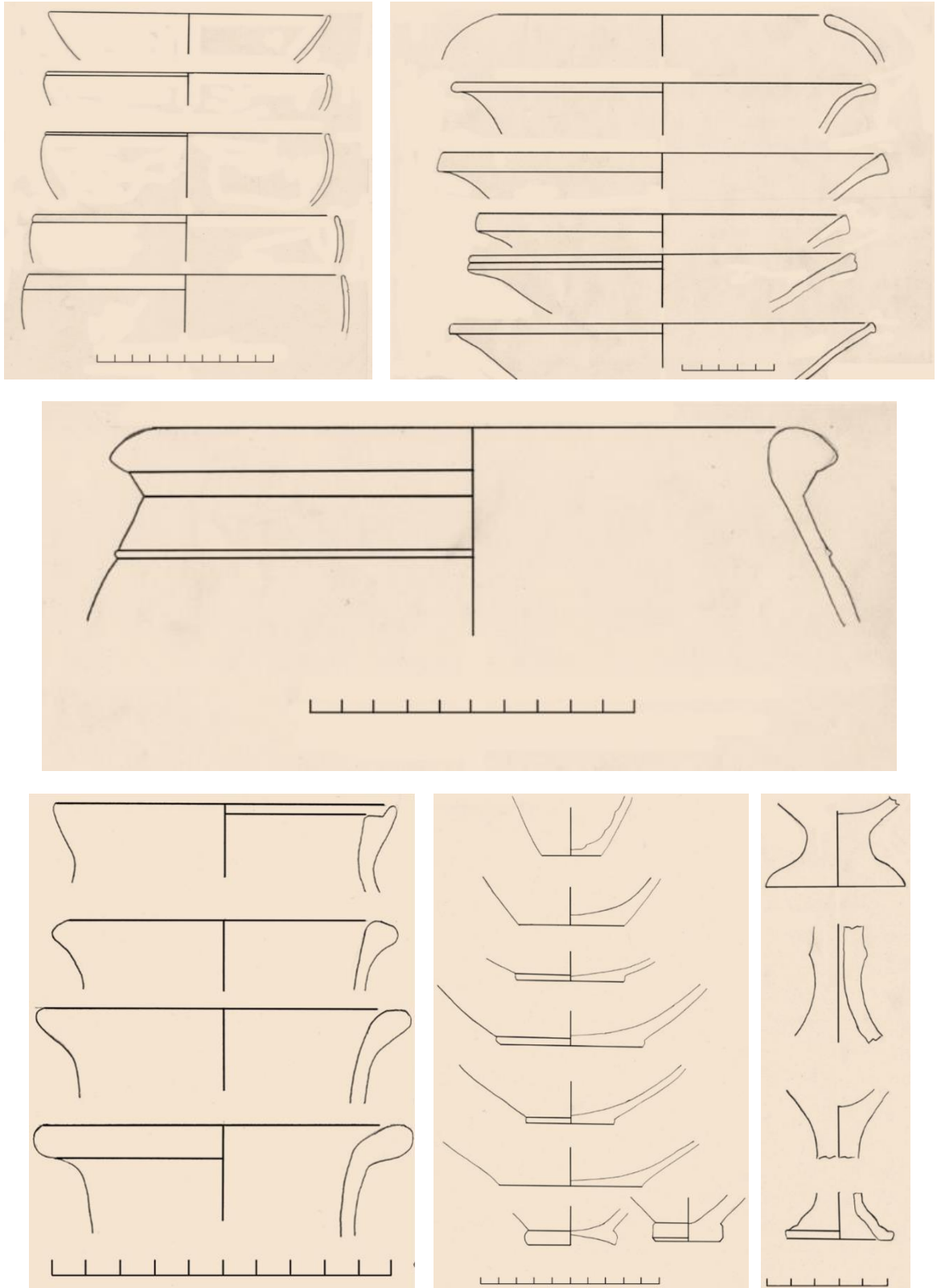

Fig. 22. Yerikurgan Merkez Tapınağı alt taban seramikleri
(Çizimler: Abdisabur Raimkulov 2018)

Yapının bulunduğu alanda tespit edilmiş olan seramiklerden¹⁶, Merkez Tapınağı'nın yanındaki Doğu Tapınağı¹⁷ gibi muhtemelen MS 3-4 yüzyılda yapıldığı ve 7. yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. 2018 yılında kazı alanında tespit edilen objeler, önceki yıllarda olduğu gibi Karşı Tarih Müzesi'ne teslim edildi.

Yerkurgan arkeolojik kazı çalışması 2018 yılı konservasyon çalışmaları; arkeolojik kazı alanında eserlerin ani relatif nem %RH ve ısı farklılığı dolayısıyla meydana gelebilecek kimyasal ve kimyasal bozulmaların tetiklediği fiziksel bozulmalara maruz kalmadan, geçici kazı laboratuvarına taşınması ve acil koruma prosedürünün müze yetkililerine teslimine dek geçen süreçte tamamlanması esasına dayanmaktadır. Acil koruma olarak adlandırılan koruma çalışması, arkeolojik eserlerin kazı alanından müze yetkililerine teslimine kadar geçen süreçte koruma altına alınması ve profil veren eserlerin tamamlanarak belgelenmesi sürecini kapsamaktadır. Kapsamlı koruma çalışmaları uzun süren zaman dilimlerinde gerçekleştirilebilir ve kalıcı bir laboratuvarında arkeolojik eser konservatörleri tarafından gerçekleştirilmesi gerekli olan proseslerdir. Yerkurgan arkeolojik kazısından elde edilen tüm arkeolojik buluntuların, kapsamlı olarak konservasyon çalışmalarının sağlanması, bölgede bu işleyişi gerçekleştirebilecek kalıcı arkeolojik eser konservasyonu laboratuvarlarının kurulması, sürekli olarak laboratuvarında görev alacak personelin istihdamı ve eğitilmesi ile mümkün olabilir. Önümüzdeki yıllarda Yerkurgan arkeolojik kazısından çıkan tüm arkeolojik eserlerin korunabilmesi için, kalıcı konservasyon laboratuvarının kurulması, laboratuvarında çalışacak gerekli olan yerel personelin istihdamı ve eğitimi ayrıca saha koruma ve alan yönetimi birincil çalışmaları için proje finansman ve yerel yönetimler ile işbirliği çalışmalarına odaklanılacaktır.

2018 Yılı Yerkurgan Merkez Tapınağı Arkeoloji Kazı Projesi Konservasyon Çalışmaları

2018 yılı, Yerkurgan arkeolojik kazı çalışmasında kazı alanında elde edilen arkeolojik eser grupları, çoğunluk sırasına göre; seramik, kemik, taş, tuğla ve kerpiç (*in situ* olmayan) eser gruplarıdır. Tüm eser gruplarının kazı alanında çıkış esnasında takibi kazı konservatörü tarafından yapılarak, eserler genel olarak gruplandırılmış ve geçici acil kazı koruma laboratuvarına zarar görmeden taşınmaları sağlanmıştır. Zarar görmeden taşıma ayrıca eserlerin toprak altından çıkarılma esnasında; ani ısı ve nem kaybı nedeniyle oluşabilecek bozulmalarını önlemeye yönelik olan adımları da kapsamaktadır.

2018 yılı Yerkurgan arkeolojik kazı alanı merkez açmasından; ağırlıklı olarak çıkarılan eser grubu, seramik objelerdir. Seramik grupları yapım tekniklerine göre kabaca şu şekilde sınıflandırılabilir. I. (Üst) Taban Seviyesine Kadar, I. Grup: Kırmızı hamurlu, beyaz astarlı, çark işi ve iyi pişmiş seramik eser grubudur. II. Grup: Kırmızı hamurlu, astarsız, çark işi ve iyi pişmiş seramik eser grubudur. III. Grup: Kırmızı hamurlu, kırmızı astarlı, çark işi ve iyi pişmiş eser grubudur. IV. Grup: Kırmızı hamurlu, beyaz astarlı, el yapımı ve iyi pişmiş eser grubudur. Bu grupta bazı eserlerin üzerindeki parmak baskılar dönemin primitif süsleme tekniğine ışık tutması bakımından önemlidir. V. Grup: Kırmızı hamurlu, siyah astarlı, çark işi ve iyi pişmiş eser grubudur. VI. Grup: Siyah hamurlu, siyah astarlı, çark işi ve iyi pişmiş eser grubudur. Nadir olarak da I. taban üstü, işlenmemiş hayvan kemiklerinden oluşan buluntular da ele geçirilmiştir.

Merkez Açma II. (Alt) Taban (Taban I-II ara seviye): Burada tespit edilen eserler arasında bir adet granit işlenmiş (üzeri kullanıma bağlı düzleşmiş) taş parça

¹⁶ Suleymanov 2000, 26, 111-112.

¹⁷ Suleymanov 1989, 25.

(ihtimalle öğütme taşı); taş aletler; bir araya gelmeyen, iyi pişmiş kırmızı hamurlu tuğla parçaları; yoğun hayvan kemikleri; hayvan kemiği parçaları bir araya gelen hayvan iskeletlerinin parçaları değildir. Farklı hayvanların kemiklerinin bir araya yığılması ile oluşmuştur. Özellikle kemik buluntular üzerinde ayrıntılı çalışma yapılarak cins ve yaş tayini yapılması arkeolojik ve istatistik veri elde edilmesi bakımından önemlidir. Kısıtlı çalışma süresi dolayısıyla kemik buluntularda yaş ve cins tayini ayrıntılı olarak yapılamamış ve ileriki yıllarda yapılacak çalışmalara bırakılmıştır. II. (alt) taban seviyesine kadar olan seramik grupları yapım teknolojisi bakımından oldukça dikkat çekicidir. I. (üst) taban seviyesindeki benzeri seramik gruplarının II. (alt) tabanda görülmesine karşın, alt taban seviyesinde kaba seramikler azalarak yerini daha çok çark işi, iyi pişmiş astarlı ve ince cidarlı seramiklere bırakmıştır. Bu seviyeden gelen el yapımı seramikler içerisinde, üzeri yılan figürlü el yapımı kaba hamurlu seramik oldukça dikkat çekicidir.

2018 yılında kazı alanında bulunan kerpiç duvar ve merdiven gibi pişmemiş toprak gruplar *in situ* olarak bırakılmış ve kazı toprağı ile örtülerek atmosferik koşullardan etkilenmesi kısmi olarak önlenmiştir. Kerpiç koruma uzun yıllar alan ve maliyetli bir iş olup tüm tapınağın korunmaya alınması 2018 mali olanaklarıyla maalesef mümkün olamamıştır. Kerpiç koruma, ileriki yıllarda yapılacak çalışmalara bırakılmıştır. Yerkurgan geçici kazı laboratuvarında kazıdan gelen eserler gruplandırılarak alt gruplara ayrılmıştır (örneğin seramik eserlerde yapım tekniği birinci genel gruplandırma ile ikinci gruplandırma; Ağız, gövde, boyun, dip gibi). Ardından eserler tuzdan arındırma işlemine tabi tutuldu ve kısıtlı sürede tuz seviyeleri minimuma indirilmeye çalışıldı. Tuz ölçümleri kondakto metre ile μS olarak, (CTS, CONDUCTIVITY METER MOD. DIST 5) günde üç kez ölçülerek gerçekleştirildi. 48 saatte bir eserlerin suları değiştirilerek mümkün olan minimum seviyeye tuz oranı indirildi ve kaydedildi. 80-60 μS arası değer vererek tuzdan arındırma prosesini tamamlayan seramik eserlerden yüzeyde CaCO_3 (kalsiyum karbonat) tabakası bulunanların temizliği, mekânîk olarak (bisturi 3-15) gerçekleştirildi. Kontrollü kurutmaya alınan eserlerin bir araya gelen parçaları %50 Paraloid B 72 (aseton içerisinde) ile bir araya getirilerek, belgeleme çalışması bitirilen eserler tekrar kontrol edilerek taşıma sırasında zarar görmeyecek şekilde paketlenildi ve Karşı Tarih Müzesi yetkililerine teslim edildi.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Ateş Tapınağı Mimarisi

Yerkurgan Şehir Harabesi ortasında, günümüzde tepelik görünümündeki yapı kalıntısında ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde; genel mimari plan ve konstrüksiyon, çeşitli mimari elemanlar ve objeler, altar, altar kaidesi, doğusundaki tapınak, şehir dışındaki dahma (sessizlik kulesi) ile mezar yapıları açısından değerlendirildiğinde merkezi yapının Zerdüşçülük ile bağlantılı bir tapınak olduğunu gösterir. Arkeolojik verilerden anlaşıldığı üzere Yerkurgan Merkez Tapınağı, yanındaki daha küçük olan Doğu Tapınağı¹⁸ ile birlikte şehrin ortasında, Zerdüşçülük ile bağlantılı dinsel bir kompleks meydana getirdiği anlaşılır. Yerkurgan Şehri'nde muhtemelen Geç Antik Çağ'da (MS 3-4. yüzyıl) iki tapınaktan meydana gelmiş dinsel kompleks, yine Zerdüşçülük ile bağlantılı iki tapınaktan meydana gelmiş Pencikent'teki¹⁹ Erken Orta Çağ dinsel kompleksini (MS 5. yüzyıl) (Fig. 23) hatırlatır.

¹⁸ Suleymanov 2000, 88-111, fig. 39-42.

¹⁹ Shkoda 1996, 195, fig. 8.

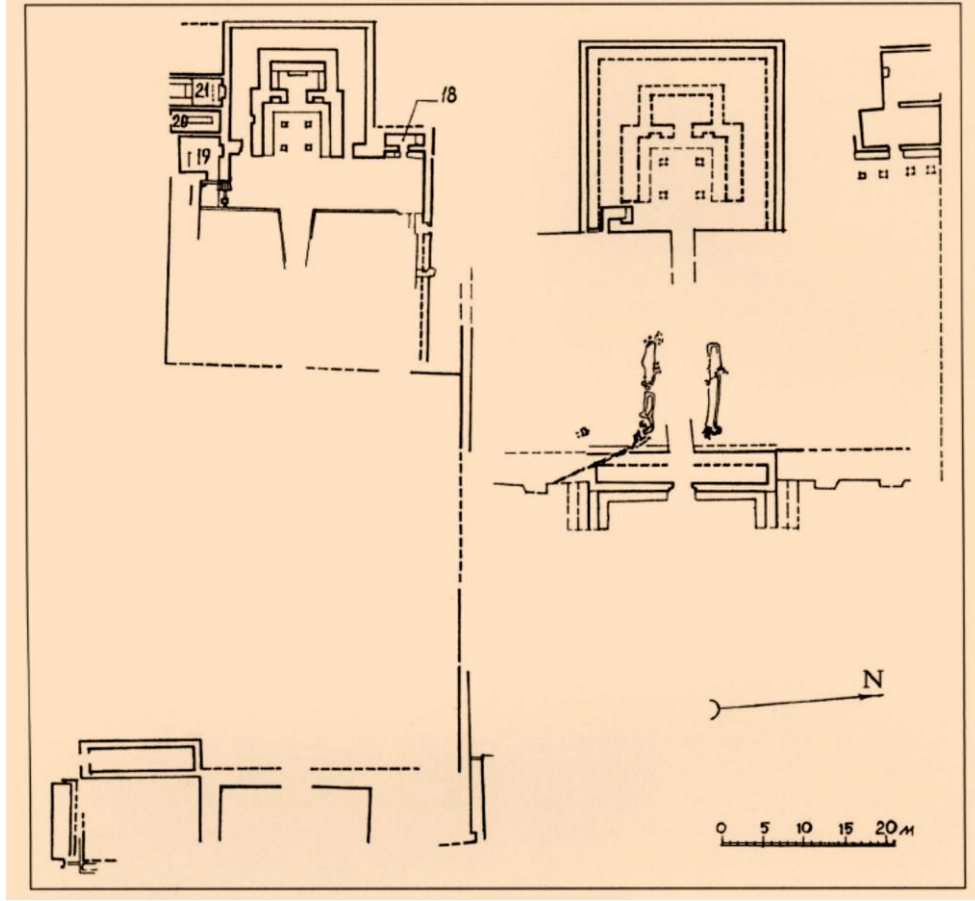

Fig. 23.
Pencilent I.-II.
Tapınaklar 2.
evre planları
(Shkoda 1996,
200, fig. 8)

Yerkurgan Şehir Harabesi'nin ortasında kerpiçten inşa edilmiş büyük Merkez Tapınağı, dört ana yöne göre konumlanmış olup dıştan kale gibi güçlü kalın ve yüksek duvarlarla tahkim edilmiş kare planlıydı. Yerkurgan Merkez Tapınağı, Orta Asya mimarisinde geleneksel olarak görüldüğü gibi bir platform üzerinde yükseliyordu. Tapınağın giriş açıklığı dışında, dışa tamamiyle kapalı ve dıştan kare planlı olması açısından, içten merkezi mekânlı (naos) ve çevre koridorlu Mansur Tepe Kuzey Tapınağı (Parthia, MÖ 2. yüzyıl²⁰) (Fig. 24), Kızlar Tepe Tapınağı (Fergana, MS ilk yüzyıllar²¹) (Fig. 25), Kurgan Tepe Tapınağı (Sogdiana, MS 3-4. yüzyıl²²) ve Ak Tepe Tapınağı (Usturuşana, MS 4-7. yüzyıl²³) (Fig. 26) gibi günümüze kalıntıları ulaşmış bazı Zerdüşçülük ile bağlantılı Orta Asya ateş tapınaklarının dış mimari özelliklerine benzerlik gösterir. Perslerin (MÖ 550-330) son zamanlarında ortaya çıkan ateş tapınağı tabiri Avesta'da ve eski Farsçada bulunmuyordu. İçinde ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı ateş tapınağına²⁴; Partlar, Orta Farsça/ Pehlevice *Ataroşan* (yanan ateşin yeri) demiş olup Orta Farsça/Pehlevice Zerdüşçülük Pehlevi metinlerinde ise *ateşkede* (ateş evi) denilmiştir. Genel olarak bir platform üzerinde yükselen kerpiçten kare planlı bu tapınaklarda, ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı sabit kerpiç altınlar, kare planlı merkezi mekânın (naos) ortasında bulunurdu.

²⁰ Koşelenko v.d. 2000, 88-89, 109, 111, fig. 3; Hmelniçkiy 2000, 258, fig. 278.

²¹ Anarbaev – Maksudov 2007, 44-53, 135-141, fig. 9-12, 70; Gritsina 2011, 89-90.

²² Pugaçenkova 1987, 47-55; Pugaçenkova 1989, 92-95, fig. 38-39; Pugachenkova 1996, 19.

²³ Pulatov 1977, 77-79; Hmelniçkiy 2000, 256-257, fig. 276; Yakupov – Mukimov 2011, 53-55.

²⁴ Boyce 1989, 9.

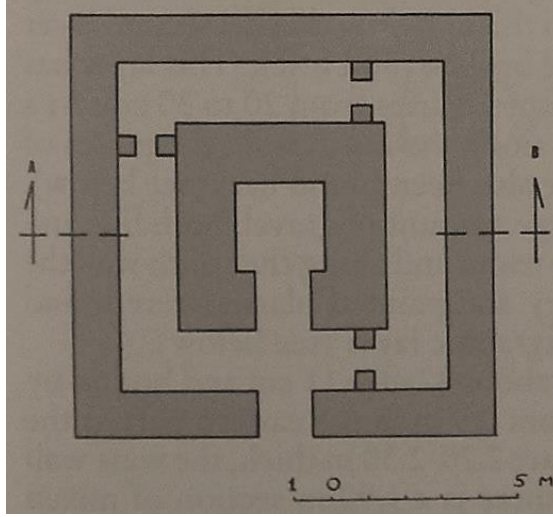

Fig. 24. Mansur Tepe Kuzey Tapınağı planı.
Dıştan kare planlı tapınak, içten çevre koridorlu merkezi mekânlıdır (naos)
(Koşelenko v.d. 2000, 89, fig. 3)

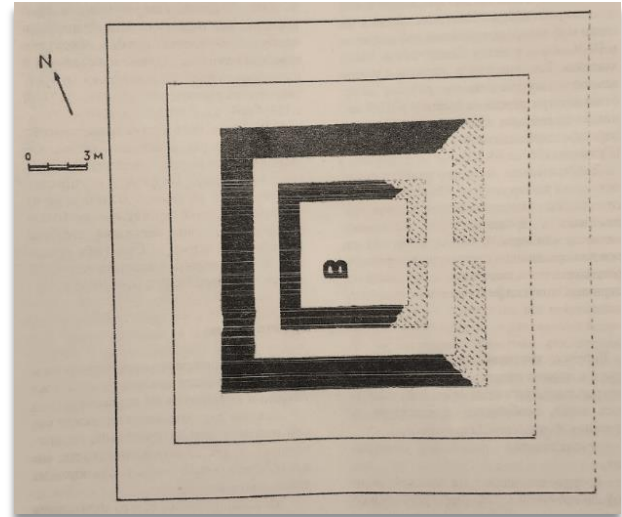

Fig. 25. Kızlar Tepe Tapınağı planı. Dıştan kare planlı tapınağın içte çevre koridorlu merkezi mekânında (naos) ateş altarı bulunmaktadır
(Anarbaev –Maksudov 2007, 136, fig. 70)

Margilan Şehri'nde bulunan Kızlar Tepe Tapınağı'nda, dikdörtgen ve ortaları oyuk birbirlerine bitişik iki altar, merkezi mekânın tam ortasında değildir. Semerkand yakınlarında, Kurgan Tepe Şehri'nin dışında bulunan tapınağın yükseltilmiş merkezi mekânın ortasındaki altar, birinci evrede kare iken, ikinci evrede içi oyuk dairesele dönüştürülmüş olup merkezi mekân etrafındaki koridorlardan birinde kutsal küller depolanıyordu. Nau (Navkat) yakınlarındaki Ak Tepe Tapınağı'nın duvarlarında yanık izi bulunan merkezi mekânın ortasındaki dikdörtgen altarda, kutsal ateşin yandığına dair yanık izleri tespit edilmiştir. Nisa yakınlarında, birbirinden ayrı çeşitli yapılardan oluşmuş duvarlar ile çevrili komplekste, merkezi mekânı çevre koridorlara göre daha yüksek olan Mansur Tepe Kuzey Tapınağı'nda ateş altarı tespit edilmemiş olup mimari planı açısından genellikle ateş tapınağı olarak kabul edilir. Orta Asya'da milattan sonraki ilk yüzyıldan itibaren Kuşanlılar devrinde (MS 1-3. yüzyıl) yayılmaya başlayan Budizm ile birlikte, Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'da yapılan Budist tapınakları içinde de dıştan dörtgen planlı ve giriş açıklığı hariç dışa kapalı, içte ise *Buda* heykeli veya adak stupası barındıran merkezi mekânlı (naos) ve çevre koridorlu örnekler bulunmaktaydı.²⁵ Baktriana'da bir Hellenistik yerleşme olan Ay Hanım'da, geleneksel merkezi planlı ateş tapınaklarından farklı iç plana sahip olan ve muhtemelen *Zeus*'a adanmış ana tapınakta²⁶ (MÖ 300 civarı) olduğu gibi geleneksel Yunan tapınaklarından farklı mimari plan özelliklerine sahip Orta Asya Yunan tapınaklarında, giriş açıklığı dışında, dışa kapalı ve kare planlı erken örnekler görülmekteydi. Yerkurgan Merkez Tapınağı gibi Orta Asya'da dinsel yapıların kale gibi dörtgen planlı güçlü duvarlarla çevrili olması, MÖ ikinci binden²⁷ itibaren bölgede süregelen mimari bir geleneği (Fig. 27).

²⁵ Stavisky 1993/1994, 114-131; Hmel'nitskiy 2000, 226-234, fig. 242-243, 247-249; Çeşmeli 2010, 76-83.

²⁶ Bernard 1969, 327-337, fig.11.

²⁷ Sarianidi 1990, 159, fig.1; Sarianidi 1994, 391-394, fig. 3-4.

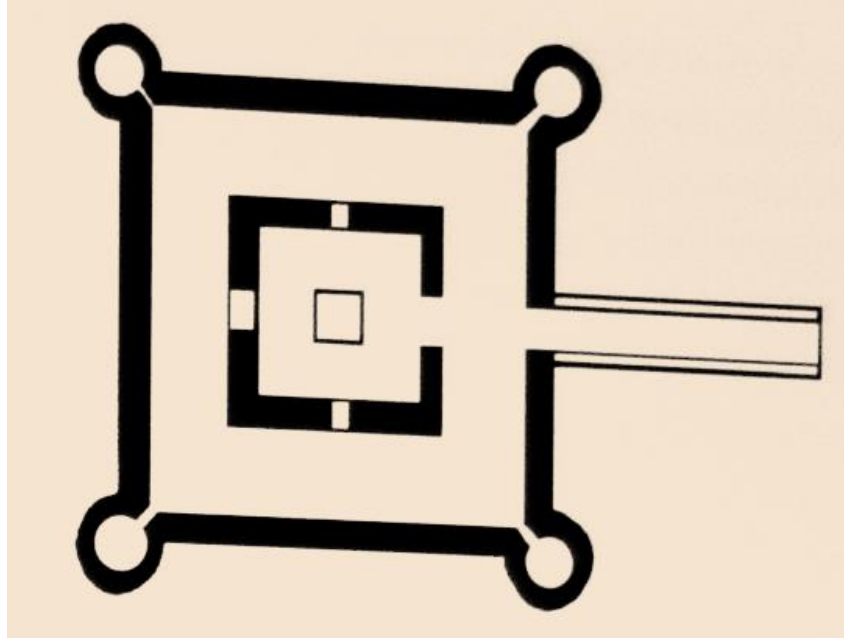

Fig. 26. Ak Tepe Tapınağı planı.
Köşelerden dairesel kuleler ile tahkim edilmiş kare planlı tapınağın içte çevre koridorlu merkezi mekânın (naos) ortasında kare ateş altarı bulunmaktadır (Yakupov – Mukimov 2011, 53)

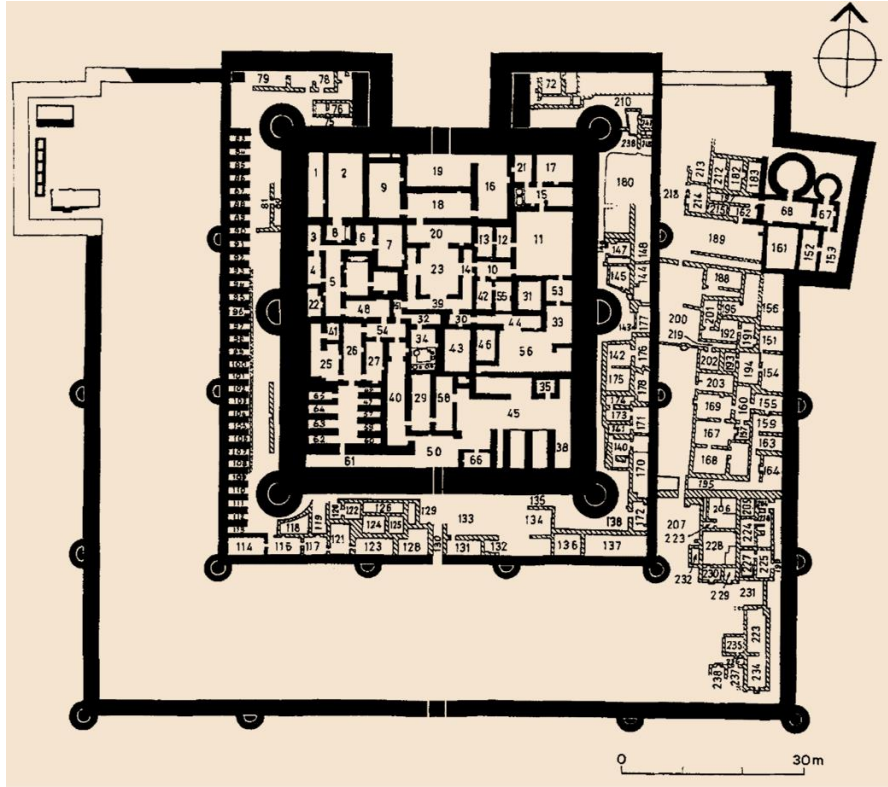

Fig. 27. Togolok 21 yerleşim ve tapınak planı.
Genel planda ortada kuleler ile tahkim edilmiş dıştan dörtgen planlı, içten merkezi avlulu (no. 23), çevre koridorlu ve mekânlı tapınak kompleksinin dışında kuzeydoğuda (sağ üst köşe) açık havada dairesel ateş altarı yer alırken yine tapınağın dışında kuzeybatıda (sol üst köşe) açık havada dikdörtgen planlı iki sunu platformu arasında birbirine bitişik, dörtgen planlı ve oda tipinde beş ateş altarı bulunur (Sarianidi 1994, 393, 395, fig. 4-5)

Yerkurgan Merkez Tapınağı girişi, yanındaki ilah ve ateş kültleri ile ilişkili Doğu Tapınağı (Sogdiana, MS 3-4. yüzyıl²⁸) ile Sangir Tepe²⁹ (Sogdiana, Ahamanişler devri), Mansur Tepe Kuzey (Parthia, MÖ 2. yüzyıl)³⁰ ve Peykent (Sogdiana, MS 3-4. yüzyıl)³¹ ateş tapınakları gibi güneyde yer alırdı. Günümüze kalıntıları ulaşmış bu kerpiçten tapınaklardan, platform üzerinde yükselen Yerkurgan Doğu Tapınağı, planı açısından geleneksel merkezi planlı Zerdüşçülük tapınaklarından daha farklı olup ortasında ana nişin yer aldığı kuzey duvarına paralel uzanan tuğladan iki ayaklı dikdörtgen planlı ana mekânın (naos) önünde, günümüze ulaşmış taştan kaidelerden anlaşıldığı üzere çok sütunlu giriş eyvanı (portik) bulunurdu. Ana mekânın güney girişi karşısındaki duvarın ortasındaki büyük ana nişte, mekânın içinde tespit edilmiş heykellerden anlaşıldığı üzere muhtemelen tapınağa adanmış ilah heykeli yükselirdi ve önündeki dikdörtgen podyum (altar kaidesi) üzerinde portatif altarda kutsal ateş yanardı. Bu niş duvarındaki duvar resmi kalıntısında, başında hale bulunan bir erkek başı görülmekte olup muhtemelen bu figür bir ilaha aittir. Tapınağın dışında ve güneydeki giriş eyvanının yanındaki, belki de önceden ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı mekân kalıntısında, yoğun kutsal sayılan küllerden katmanlar tespit edilmiştir³². Belki de bir zamanlar bu mekândan (*ateşkede?*), ana mekânda bulunan ilah heykelinin önündeki portatif altarda yakılmak üzere kutsal ateş taşınırdı. Bulunmuş olan heykellerden tapınağın Mezopotamya kökenli ve Sogdiana'da çok saygı gösterilen tanrıça Nana³³ veya su ve Kaşkaderya Nehri ile bağlantılı bereket tanrıçasına³⁴ adandığı düşünülür. Farklı görüşler olsa da hangi ana ilaha adandığı netlik kazanmamakla birlikte bu tapınak, bir ilah ile birlikte muhtemelen ateş kültü ile de bağlantılıydı. Doğu Tapınağı gibi Sogdiana'da bulunan ve Kiş Şehri dışında platform üzerinde yer alan Sangir Tepe ateş tapınağı, önü eyvanlı girişli ve üç yönden koridorlar ile çevrili, ahşaptan dört sütunlu ve ateş altarlı (kil ve çakıl taşlarından meydana gelmiş) dikdörtgen merkezi bir mekândan meydana geliyordu. Yine Sogdiana'da Buhara yakınlarındaki Peykent Şehri kalesinde, bir platform üzerinde yükselen dıştan dikdörtgen planlı bir ateş tapınağı yer alırdı. Tapınağın iç düzeni, ortalarında birer tuğla kaplı dikdörtgen podyum (altar kaidesi) bulunan dikdörtgen planlı merkezi mekân ve çevre koridorlu birbirlerine bitişik ve bağlı iki kutsal mekândan meydana gelirdi. Arkeolojik buluntulara göre, podyumlar üzerine muhtemelen metalden portatif ateş altarı konuluyordu. Metal objeler ve bakır kaplar, kuzey koridorunda tespit edilmiştir. Podyumların ve zeminin üzeri alçı ile kaplıydı. Tapınağın dış avlusunda ise muhtemelen tapınaktan getirilen ateş ritüeli ile bağlantılı olabilecek küller ve kömürler ile tütsü kapları da bulunmuştur. Ayrıca tapınağın içinde ve dışında yoğun bir şekilde günlük kullanım seramiklerinin (kadeh, bardak, kazan, tava gibi) bulunması tapınakta, bayram veya ritüel ziyafetlerinin verildiğine işaret etmektedir. Belki de törenler çok sayıda kadeh bulunmuş doğu mekânında, sürekli yanan kutsal ateşin bulunduğu batı mekânından metal kap ile getirilen kutsal ateşin yandığı kaide üzerindeki metalden portatif altar önünde yapılırdı. Sogdlular bayramlarında ateş tapınaklarında toplanırlar ve ziyafetler verirlerdi³⁵.

²⁸ Suleymanov 2000, 88-111, fig. 39-42.

²⁹ Rapen – Hasanov 2013, 50-51, fig. 2.2.

³⁰ Koşelenko v.d. 2000, 88, 109, 111, fig.3.

³¹ Semenov 1998, 114-115, fig. 3; Hmel'nitskiy 2000, 260-261, fig. 280; Omel'chenko 2012, 80-81, fig. 7.1.

³² Pugachenkova 1996, 21, fig.22.

³³ Pugachenkova 1996, 22.

³⁴ Suleimanov 2006, 28.

³⁵ Albirūnī 1879, 221-222.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Ateş Altarı

Yerkurgan Merkez Tapınağı'nın içinde tespit edilmiş farklı dönemlere ait iki taban seviyesindeki mimari kalıntılardan, yapının iki ana kuruluş dönemi geçirdiği anlaşılmaktadır. Üst taban seviyesinde, kuzey duvarı orta bölümünün biraz önünde ve güney kapısı ile aynı ekseninde, bozulmuş dikdörtgen planlı, üzerinde kalın kömürleşmiş yanık tabakası bulunan yerden yüksek topraktan set, muhtemelen bir ateş altarı idi. Orta Asya'da ateş altarlarının uygulanması³⁶, Margiana ve Baktriana bölgelerinde yerleşim alanlarına kurulmuş olan Bronz Çağı MÖ ikinci bin ateş kültü ile bağlantılı günümüze kalıntıları ulaşmış tapınak komplekslerindeki açık hava kült ve ritüel alanları olan avlularda (Margiana: Togolok 21³⁷) ve platform ile avluda (Baktriana: Car Kutan³⁸) (Fig. 27-28), kül ve yanık izi bulunan dairesel ve dörtgen, kerpiçten sabit ateş altarlarından anlaşıldığı üzere Zerdüştçülük öncesine gitmektedir. Bazı altarlara, tapınak (Car Kutan) içindeki açık hava platformu üzerinde, dört ayaklı, dört yöne açık ve üzeri örtülü *çar-tak* tipi kutsal mekân ortasında olabiliyordu. Bazen de açık hava sunu törenlerinin yapıldığı platformların yanında (Togolok 21 Tapınağı) ateş altarları olabiliyordu. Bu ateş altarlarının yanısıra, MÖ ikinci bin tapınak komplekslerinde, açık hava dikdörtgen platformların yanında görülen dairesel (Margiana: Gonur Tepe³⁹) ve eyvan (Baktriana: Car Kutan⁴⁰) tipindeki kutsal kül depoları ile dairesel portatif metal altarlara da (Gonur Tepe⁴¹), tapınakların ateş kültü ile bağlantılarını göstermektedir.

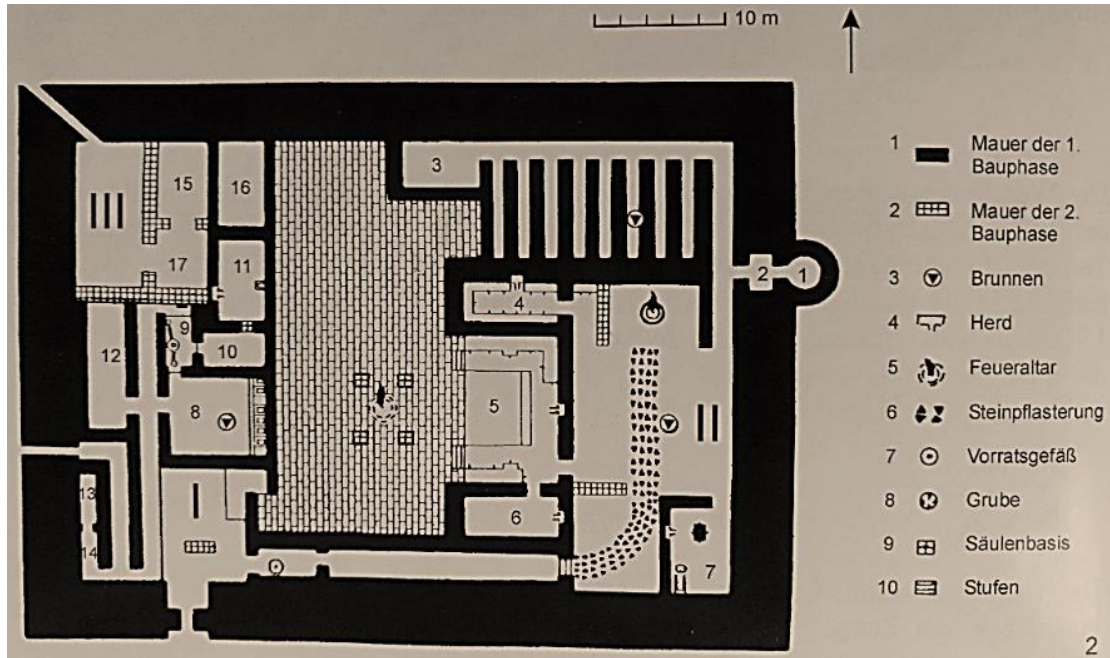

Fig. 28. Car Kutan Tapınağı planı. Dıştan dikdörtgen planlı tapınağın ortasındaki açık hava platformunda, merkezinde ateş altarı bulunan dört ayaklı *çar-tak* yapısı bulunur (Şirinov 2003, 36-37)

Car Kutan Tapınak Kompleksi'nin doğu duvarında, önünde dikdörtgen giriş mekânı bulunan ve dışarıya çıkıntı yapan dairesel izole mekânın güney duvarında yanık izi

³⁶ Boucharlat 2014, 10.

³⁷ Sarianidi 1990, 159-161, fig. 1-5; Sarianidi 1994, 391, 394, 396-397, fig. 4-5.

³⁸ Askarov – Shirinov 1994, 36-37, 44-45, 63-65, Abb. 23-24, 29.1, 30.2.

³⁹ Sarianidi 1994, 388, 390, fig.2.

⁴⁰ Askarov – Shirinov 1994, 17-18, fig. 5-6.

⁴¹ Sarianidi 1994, 390.

bulunan bir niş ile mekânın kuzeyindeki zeminde, kömür ve kemik izleri bulunan kül katmanını tespit edilmiştir⁴². Dairesel mekândaki nişte, muhtemelen kutsal ateş sürekli yanmaktaydı. Bahsettiğimiz tapınaklarda bulunan avlu ve platformlardaki açık hava altalarında yanan ateşler ise muhtemelen sürekli değildi ve sadece törenler sırasında yakılıyordu. Belki de açık havadaki altarlarda törenler sırasında geçici yakılan kutsal ateş, kapalı bir mekândaki sürekli yanan kutsal ateşten getiriliyordu. Tapınak komplekslerinin (Margiana: Gonur, Togolok 1, Togolok 21⁴³) ortalarındaki kült alanlarında, ritüel amaçlı çevre koridorlu avlu bulunmaktaydı ve bu avluların etrafında, yerleri ve duvarları beyaz alçı ile sıvalı kutsal oldukları anlaşılan mekânlar yer almaktaydı. Arkeolojik buluntulara göre bu beyaz mekânlar, Hint-İranlılarda son derece kutsal sayılan ve su kültüyle yakından ilişkili, *soma/haoma* denilen herşeyi iyi ettiğine ve ölümsüzlük verdiği inanan narkotik bitkilerin (efedra, kenevir) depolanması ve törenler için içkinin hazırlanması ile ilgiliydi. Sonradan bu *soma/haoma*⁴⁴ kültü, *Vedalar* ve *Avesta* kutsal kitaplarında yer almış olup Hindu ve Zerdüşçülük inançlarında yaşamaya devam etmiştir. Yine MÖ ikinci binden bazı tapınakların (Togolok 1, Togolok 21)⁴⁵ bazı mekânlarında beyaz alçı ile sıvanmış -T- şeklinde kerpiçten ayaklar tespit edilmiş olup muhtemelen bunlar kült odaları idi. MÖ 1000 civarında oluşmaya başlamış olan Zerdüşçülük sonrasında İran ve Orta Asya'da ateş kültü devam etmiştir. Günümüze kalıntıları ulaşmış olan Batı İran'da Zerdüşçülük ile ilgisi olmayan ateş kültü ile bağlantılı Ahamanişler öncesi Media Bölgesi'nde Hamadan (Ekbatana) yakınlarında Nuş-i Can yerleşiminin ortasında bulunan kerpiçten haç planlı Merkez Tapınağı'nda⁴⁶ (MÖ 8-7. yüzyıl) (Fig. 29) ve Doğu İran'da Sistan Bölgesinde Ahamanişler devri Dahan-i Gulaman yerleşiminin doğusundaki kare planlı merkezi avlulu kerpiç tapınakta⁴⁷ (MÖ 6. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başı) (Fig. 30) kül ile yanık izi bulunan, yerden yükseltilmiş kerpiçten ateş altarı yer almaktaydı. Nuş-i Can Tapınağı'nda önünde bir giriş mekânı bulunan ana mekânın (naos) solunda (batı) yer alan ve yaklaşmayı önlemek için etrafı kısa bir duvarla çevrili beyaz alçı ile sıvanmış altarın basamaklı yükselen gövdesinin üzeri kare ve ortasında ateş için küçük bir oyuk bulunmaktaydı. Bazı araştırmacılar⁴⁸ bu oyukun derin olmaması, yüzeysel olmasından dolayı sürekli yanan ateş için uygun olmadığını, bu altarda sadece törenler zamanında ateş yakıldığını düşünmektedir. Fakat kulevari izole bir mekânda iyi korunan bu altarda, muhtemelen sürekli ateş⁴⁹ yanmaktaydı. Bu tapınak Car Kutan Tapınak Kompleksinin doğusundaki muhtemelen içinde sürekli ateş yanan izole kutsal mekânı hatırlatmaktadır. Dahan-i Gulaman Tapınağı merkezi avlusunun ortasında, açık havada simetrik sıralanan muhtemelen törensel ateş için üç altar, yüksek dikdörtgen ve içi boştur. Bu tapınakta, önceden bahsettiğimiz MÖ ikinci bin tapınaklarından Car Kutan Tapınak Kompleksinde de görüldüğü üzere, bulunmuş olan küllerin hayvan kemikleri ile karışık olmasından dolayı Zerdüşçülük dışında başka bir inanç ile bağlantılı olduğunu gösterir. Muhtemelen ateş kültü ile bağlantılı tapınakta, hayvan kurbanı törenleri yapıyordu. Çünkü Zerdüşçülük inancında ölü olan bir şeyin kutsal sayılan ateşe yaklaştırılması yasaktı. Aynı zamanda avlu etrafında çok sayıda fırının bulunması, tapınakta törensel ziyafetlerin de verildiğini gösterir. Bahsettiğimiz MÖ ikinci bin ve birinci bin, Zerdüşçülük ile bağlantılı olmayan Orta Asya (Doğu İran) ve İran (Batı İran) tapınakları, muhtemelen Zerdüşçülük öncesinde var olan ve sonrasında devam eden Hint-İranlılar ve İranlıların (Medler, Persler) çok saygı

⁴² Askarov – Shirinov 1994, 21, fig. 4-6.

⁴³ Sarianidi 1994, 394-396, fig. 6.

⁴⁴ Darmesteter 1880, Intr. lxi, lxix; Doniger 1981, 119-138; Boyce 1975b, 157-165; Boyce 2007, 5.

⁴⁵ Sarianidi 1994, 391-392, 394.

⁴⁶ Roaf – Stronach 1973, 134-136, fig. 6, pl. VIb - VIIb; Yamamoto 1979, 33-34, fig. 4, pl. 23-25.

⁴⁷ Scerrato 1966, 12-13, fig. 9, 14; Boyce 1982, 128-131.

⁴⁸ Roaf – Stronach 1973, 136-137; Boyce 1975a, 457; Yamamoto 1979, 33-34, fig. 4.

⁴⁹ Boucharlat 2014, 12.

gösterdiği kutsal ocak ateşi⁵⁰ kültü ile ilgiliydi. Bu tapınak komplekslerinde bulunan açık hava törensel altarlarda, olasılıkla sürekli kutsal ateş yanmıyordu. Sadece resmi törenlerde kutsal ateş yanmaktaydı. Muhtemelen törenlerde yakılan ateş, izole ve korunaklı kutsal mekânlardaki sürekli yanan kutsal ocak ateşinden getirilirdi. Tapınaklarda yakılan kutsal ateş dışında, muhtemelen her evde ve sarayda sürekli yanan kutsal ocak ateşi bulunurdu.

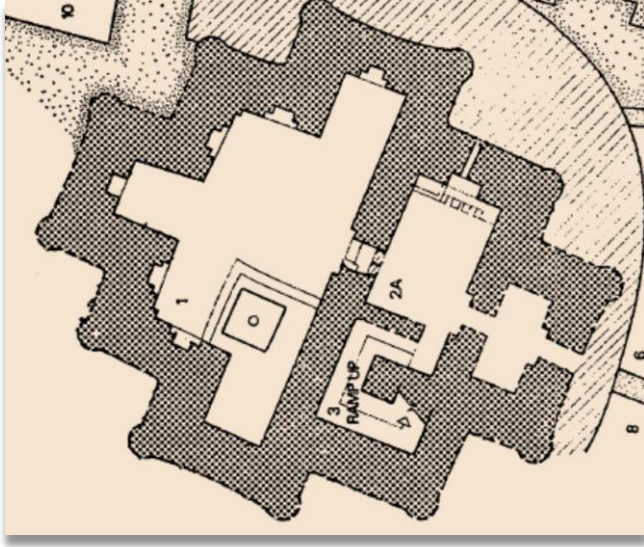

Fig. 29. Nuş-i Can Tapınağı planı. Haç planlı tapınağın naos mekânında (no. 1) sol tarafta (batı) alt kısmı basamaklı üzeri kare ateş altarı bulunur (Roaf – Stronach 1973, 130, fig. 1)

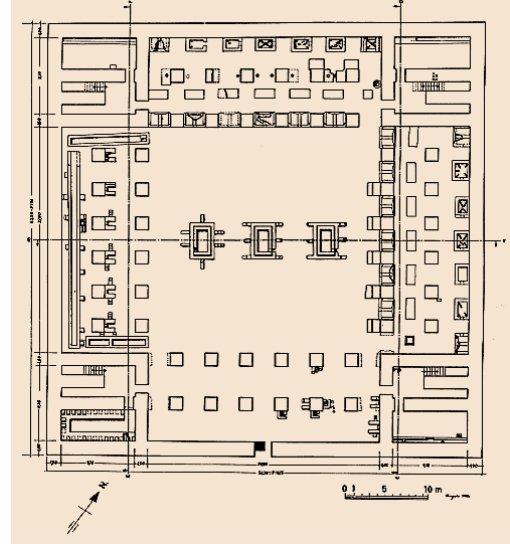

Fig. 30. Dahan-i-Ghulaman Tapınağı planı. Dıştan kare planlı olan tapınağın merkezi avlusunun ortasında simetrik olarak yan yana sıralanmış içi boş dikdörtgen üç ateş altarı bulunur (Scerrato 1966, fig. 9)

Zerdüşçülük ile bağlantılı direk ateş yakılan dörtgen altarlara ve üzerine portatif ateş altarı ile heykel konulan dörtgen kaidelerin kullanımı, önceleri tapınakları ve heykelleri bulunmayan Zerdüşçülük inancındaki Persler (Ahamanişler) devrinden (MÖ 550-330) başlayarak, sonrasında bir gelenek halinde Sasaniler devri (MS 224-651) sonlarına kadar İran ve Orta Asya'da devam etti. Dörtgen altarlara ve kaidelere genellikle sabit ve yerden yükseltilmiş olup taş, kerpiç veya tuğladan yapıldı. Ahamanişler İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros (MÖ 559-530) tarafından kurulmuş ve imparatorluğun ilk başkenti olan Pasargadae açık hava kutsal alanında⁵¹, kireç taşından basamaklı bir podyum ile muhtemelen üzerine portatif altar konulan kübik kaidenin bulunduğu yerde (Fig. 31) ve Kuh-i-Şahrak ile Nakş-i Rüstem yamaçlarında Sasaniler devrinden kalmış, taştan kübik ateş altarlara⁵² bulunduğu yerde, ateş kültü ile ilgili açık hava resmi törenleri yapıldı. Orta Asya'da yine ateş kültüyle ilgili günümüze kalıntıları gelmiş olan düzensiz bir plana sahip kerpiçten Taşkirman Tepe Tapınağı'nda⁵³ (Harezmi, MÖ 4-3. yüzyıl) önceleri merkezi mekân, ebedi kutsal ateşin yandığı *ateşkede* olarak kullanılırken, sonradan muhtemelen güneyindeki mekân *ateşkede* olarak değerlendirilmiştir. Bu güneydeki mekânda, kerpiçten dikdörtgen ateş altarı, güney duvarının ortasında duvara bitişik ve niş önünde yer alırdı.

⁵⁰ Yamamoto 1979, 24.

⁵¹ Stronach 1965, 24-27, fig. 6, pl. VIIa, VIId; Yamamoto 1979, 28-29, fig. 3, pl. 1; Boyce 1982, 53-54; Stronach 1985, 607-608, fig. 2; Chosky 2007, 237-238, fig. 3.

⁵² Stronach 1966, 217-220, fig. 2, 6; Yamamoto 1981, 79, pl. 53.

⁵³ Betts – Yagodin 2007, 437-445, fig. 3-4.

Merkezdeki mekânın doğu duvarındaki altar ve mekânın ortasındaki yanık izleri, kutsal ateş ile ilgilidir. Hem merkez hem de güney mekânlarında, duvara bitişik altar karşısındaki duvarda büyük niş bulunmaktaydı ve bu da heykel konulduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda güney mekânındaki kutsal ateşin yandığı altların bulunduğu duvardaki üç basamaklı niş de ilah heykeli konulabileceğini düşündürmektedir. Fakat tapınakta ilah heykeli tespit edilmemiştir. Günümüze kalıntıları ulaşmış olan bu tapınaktaki odalarda ve koridorlarda yoğun kutsal küller tespit edilmiştir. Baktriana'da Taht-Sangin'de kalede bulunan kuleler ile tahkim edilmiş temenos duvarları içindeki kerpiçten Oxus Tapınağı⁵⁴ (MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başı) (Fig. 32), doğu yönünde avluya açılan çok sütunlu eyvanlı (portik) girişten sonra gelen üç yönden koridor ile çevrili, yerleri ve duvarları alçıyla sıvanmış *beyaz salon* denilen kare planlı ve dört sütunlu merkezi mekândan (naos) meydana gelmiştir.

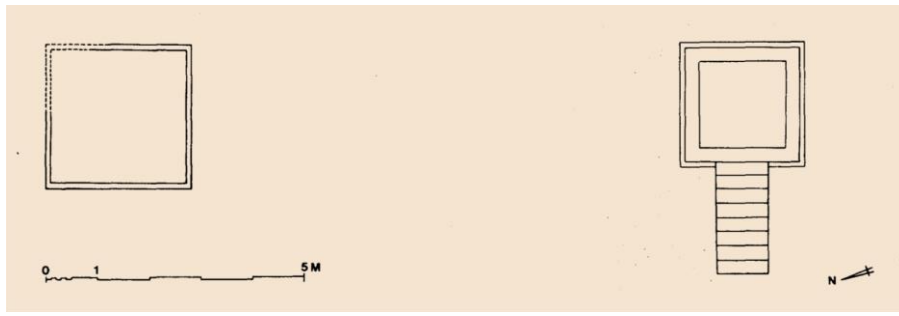

Fig. 31. Pasargadae kutsal alanında yan yana bulunan kare planlı portatif ateş altarı kaidesi (sol, kuzey) ve merdivenli podyum (sağ, güney) planları (Stronach 1985, 609, fig.2)

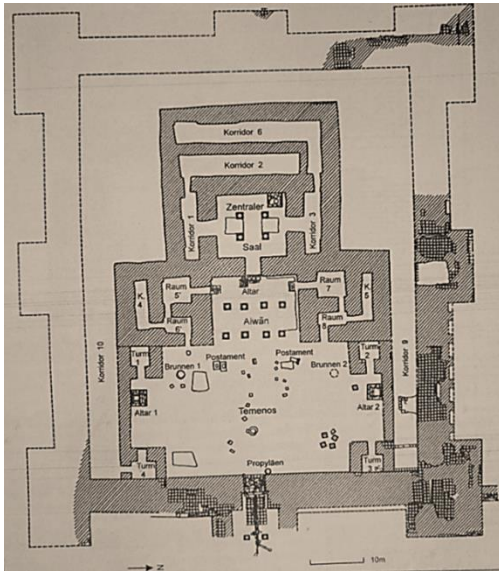

Fig. 32. Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı planı. Kulelerle tahkim edilmiş dörtgen planlı temenos duvarları ortasında yer alan ve önünde avlusu bulunan tapınağın çevre koridorlu dört sütunlu merkezi mekânın (naos) önündeki sütunlu eyvanlı (portik) mekânın yanlarında *ateşkede* mekânları (no. 5, 7) bulunur. Naos, portik, *ateşkede* ve avlu mekânlarında ilah heykelleri ve kutsal ateş için dörtgen kaideler ve altınlar yer alır. Merkezi mekândaki heykel ve portatif altar kaidesi, kapının karşısındaki duvarda sağ köşede (kuzeybatı) yer alırken *ateşkede* altınları ise mekânların ortasında yer alır (Litvinskij – Piçikjan 2002, 14, abb. 5)

Tapınak kalıntısındaki kireç taşından sütunlarda, Ahamanişler (kaidelerde) ve Hellenistik (başlıklarda) etkilerden rahatlıkla bahsedebiliriz. Eyvanın iki yanında yer alan ve duvarlarında yanık izleri ile yoğun kül bulunan kare planlı *ateşkede* mekânlarının ortalarında birer, ebedi sürekli kutsal ateşin yandığı kerpiçten kare

⁵⁴ Boyce – Grenet 1991, 173-181; Litvinskii – Pichikian 1994, 48-58, fig. 4-5, 11-12; Litvinskij – Piçikjan 2002, 13-92, Abb. 5-6, 14-16, 31, Taf. 9, 18.

ateş altarı bulunmaktadır. Orta alanda dört sütun bulunan ana mekânda, doğudaki giriş karşısındaki duvarda, sağ köşeye (kuzeydoğu) doğru taşlardan meydana gelmiş kare kaide üzerine muhtemelen önünde portatif altarda kutsal ateş yakılan tapınağa adanmış ilahın heykeli konuluyordu. Fakat bu kaidenin üzerine sadece portatif ateş altarı konulduğu da düşünülmektedir. Hellenistik etkili heykellerin tespit edildiği tapınağın eyvan ve avlu bölümlerinde de muhtemelen üzerine heykel konulan kireç taşından Hellenistik etkili kare kaideler de bulunmaktaydı. Batı İran, Orta Asya (Doğu İran) ve Hellenistik etkilerin görüldüğü tapınakta, üzerinde Yunan inancında nehirler ilahı Marsyas'ın çift flüt çalan bronz heykeli bulunan adak altarındaki Yunanca yazıta göre, tapınağın adanmış olduğu Oxus (Amuderya) Nehri ilahı ile kutsal ebedi ateşin yandığı altarlara bulunduğu *ateşkede* mekânlarını birlikte değerlendirdiğimizde tapınakta, Yunan inancının karıştığı İranlıların su ile ateş kültlerinin birlikte görüldüğü anlaşılmaktadır. Zerdüştcülük ile bağlantılı Oxus Tapınağı mimari planı, Yunan mimarisi özellikleri barındıran Doğu İran (Orta Asya) ve Batı İran mimarisine özgü şekillenmiştir. Baktriana Bölgesi'nde Surh Kotal'da törensel teraslar halinde merdivenler ile çıkılan yüksek bir tepenin üzerine Kuşanlılar zamanında inşa edilen ve İran ile Orta Asya Zerdüştcülük tapınak mimarisi geleneğinde gelişen günümüze kalıntıları ulaşmış olan A Tapınağı⁵⁵ (MS 2. yüzyıl) (Fig. 33), kuleler ile tahkim edilmiş temenos duvarlarının ortasında yer almaktaydı. Dikdörtgen bir platform üzerinde yükselen dıştan dikdörtgen planlı kerpiçten tapınak, üç yönden koridorlar ile çevrili kare planlı merkezi mekânın (naos) doğu yönündeki girişi, binanın etrafını çeviren platform üzerindeki portik kısmına açılmaktaydı.

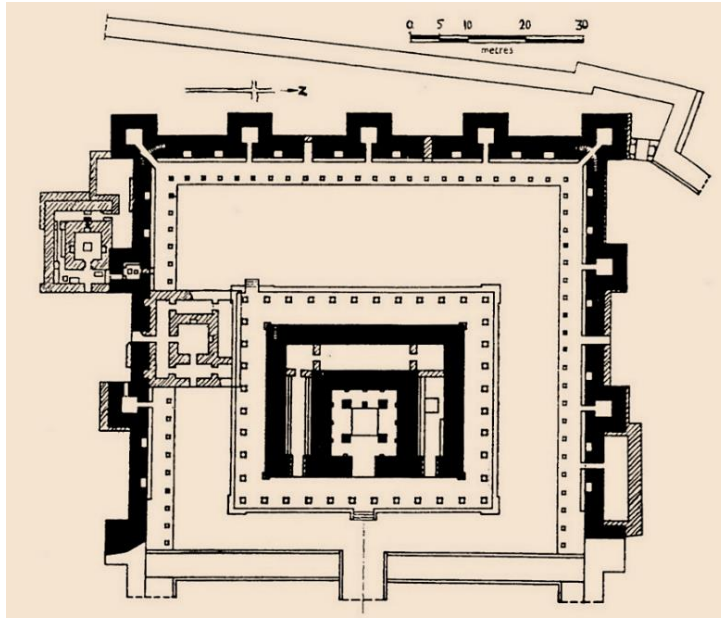

Fig. 33. Surh Kotal A, B ve D Tapınağı planları. Kulelerle tahkim edilmiş dörtgen planlı temenos duvarları ortasında yer alan dörtgen planlı ana tapınağın (A Tapınağı) ortasında heykel ve portatif ateş altarı için kare kaide bulunan dört sütunlu merkezi mekânın (naos) merdivenle çıkılan doğudaki girişi önünde yapıyı çevreleyen portik ve diğer yönlerinde koridorlar bulunur. Avlu içinde ana tapınak binasının güneybatı köşesinde *ateşkede* (D Tapınağı) ile yanında ana tapınağın arkasına çıkan küçük merdiven yer alır. Planda temenos duvarlarının dışında güneybatıda (sol üst köşe), ortasında kare altarı bulunan, merkezi mekânı ve çevre koridorlu dörtgen planlı sonradan yapılmış ateş tapınağı (*ateşkede*) yer alır (B Tapınağı)

(Schippmann 1971, 494, fig. 81)

Kendisinden önceki Oxus, Susa ve Kuh-i Hvaja (Hace/Hoca) isimli Zerdüştcülük ile bağlantılı Orta Asya ve İran tapınaklarının üç yönden koridorlar ile çevrili dört sütunlu merkezi mekânlarını hatırlatan Surh Kotal Tapınağı'nın üç yönden koridorlar ile çevrilmiş merkezi mekânın orta bölümünde, günümüze Hellenistik

⁵⁵ Schlumberger 1953, 235-238, fig. 4, 8, 10-11; Schlumberger 1955, 82-86, fig. 1; Schlumberger v.d. 1983, 22-29, fig. 9-10, 23, 26-27, pl. 3-5, 9-14, 36-39; Stronach 1985, 622-623, fig. 3.7; Canepa 2013, 343; Boucharlat 2014, 11; Grenet 2015a, 203-217, 226-229, fig. 3.

etkili dört sütun kaidesi ulaşmış ve bu dört sütun kaidesinin ortasında da kesme taşlardan kare bir podyum/kaide bulunmaktadır. Tapınağın yazıtı ile aynı bölge ve dönemden Rabatak Tapınağı yazıtına göre⁵⁶ tapınaklar, ilahların evleriydi ve bu ilahlar ile ölmüş ve yaşayan tanrı gibi görülen aynı soydan krallar için tapınaklara konulmak için heykeller yapılmıştır. Surh Kotal Tapınağı avlusunda bulunmuş olan ve bir tanesi Kral I. Kanişka'ya ait kral heykelleri bu durumu doğrulamaktadır. Yazıtı göre, I. Kanişka (MÖ 150-127) tarafından yaptırılmış Surh Kotal Tapınağı, muhtemelen ilahlar ve atalar kültü ile ilişkili idi. Merkezi mekândaki (naos) taştan kaide üzerinde muhtemelen ilah heykeli yükseliyordu ve önünde portatif altar üzerinde ateş yanıyordu. Muhtemelen ilah heykeli bulunan naos, daha çok ilah kültü ile ilgili tanrısal özellikleri olan kralların heykelleri bulunan avlu ise daha çok atalar/hanedanlık kültü ile ilgiliydi. Rabatak yazıtına ve sikkelere⁵⁷ göre, Kanişka Dönemi ve sonrası, Kuşan panteonunda her ne kadar bazı Hellenistik ve Hindu ilahları ile Buda bulunsada ağırlıkta olarak Orta Asya Zerdüşçülük panteonunda ve *Avesta* kutsal kitabında geçen ilahlar yer almaktaydı. Özellikle MS 1. yüzyılın sonlarından itibaren Kuşan sikkelerinde⁵⁸, kralların portatif ateş altarı önünde ibadet ettiği de görülmektedir. Bu veriler, Kuşanlıların her ne kadar resmi inancı olmasada ağırlıkla Zerdüşçülük olmak üzere Hellenistik ve Hindu panteonundaki bazı prestijli ilahlardan ve Buda'dan yoğun bir şekilde etkilendikleri, hanedanlığı ve imparatorluğu temsil ettikleri anlaşılmaktadır. A Tapınağı'na bitişik D Tapınağı ve temenos duvarının dışında duvara bitişik B Tapınağı⁵⁹, sonradan yapılmış olup girişleri doğu yönünde olan dıştan kare planlı kerpiçten iki ateş tapınağı (*ateşkede*), Orta Asya ateş tapınağı mimarisi geleneğinde olup içten çevre koridorlu kare plana sahip merkezi mekânlı idi. B Tapınağı merkezi mekânının ortasında, üzerinde kül tespit edilmiş ve cephesinde iki kuş kabartması bulunan, yerden yükseltilmiş kerpiçten kare altar kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Bu altarda muhtemelen ebedi kutsal ateş sürekli yanmaktaydı. Bir diğer ateş kültü ile bağlantılı olan ve Sogdiana'da Peykent Şehri'nin kalesinde bulunan tapınak kalıntısı (MS 3-4. yüzyıl),⁶⁰ bir platform üzerinde yükseliyordu. Tapınağın içinde muhtemelen portatif ateş altarı koymak için tuğla kaplı birer dikdörtgen podyum (altar kaidesi), herbiri üç yönden koridorlar ile çevrili yan yana iki merkezi mekânın ortalarında yer almaktaydı. İlah heykeli ve duvar resmi tespit edilmemiş olan ve ana girişi güneyde bulunan dıştan dikdörtgen planlı tapınağın merkezi mekânlarının zeminleri ve altar kaideleri kutsal mekânlara özgü alçı ile sıvalı idi. Bahsettiğimiz tapınaklar, daha çok Zerdüşçülük ile bağlantılı gözükmektedir. Bazen tapınaklarda ve açık havada iki altar bulunmaktaydı. Çift altar uygulaması muhtemelen Zerdüşçülük ile bağlantılı farklı kültürler veya ritüel amaçlı uygulanmıştır. Bahsettiğimiz üzere Peykent Ateş Tapınağı, koridorlar ile çevrili iki merkezi mekânın ortalarında, tuğla kaplı birer dikdörtgen kaide bulunmaktaydı ve muhtemelen bu kaidelerin üzerine portatif ateş altarı konuluyordu. Nakş-i Rüstem'de ise açık havada yamaçta, bir podyumunun üzerinde, yan yana ve taştan kübik iki ateş altarı Sasaniler devrinden kalmıştır. Bu taştan altarlarda, yüzeylerindeki sütun ve kemerli kabartmalar açısından, ortalarındaki altarda ebedi kutsal ateş yanan, dört ayaklı ve dört kemerli Sasaniler devri *çar-tak* tipi ateş tapınaklarına öykünmekte olup Zerdüşçülük ile bağlantılı bu iki altanın üst yüzeylerindeki birer oyuk, törenlerde yakılan ateş içindi. Açık hava altalarında yakılan ateş, muhtemelen ebedi kutsal ateşin yandığı ateş tapınağından getiriliyordu.

⁵⁶ Sims-Williams 2012, 77-79.

⁵⁷ Rosenfield 1967, 54, 69-101.

⁵⁸ Rosenfield 1967, 25, 54, 56, 60, 103, 106-109, fig. 2.

⁵⁹ Schlumberger 1955, 83-86, fig. 1, 5-7; Yamamoto 1979, 44-45, fig. 8; Tissot 2006, 69.

⁶⁰ Semenov 1998, 114-115, fig. 3; Omel'chenko 2012, 80-81, 85; Hmel'nitskiy 2000, 260-261, fig. 280.

Ahamanişler ve sonrasında görülen Zerdüştcülük ile bağlantılı açık hava dinsel törenleri, Zerdüştcülük öncesi bir zamanlar göçebe olan Hint-İranlılar geleneğinin⁶¹ bir devamı gibi gözükmekte olup açık havada yer alan kaideler (Pasargadae) üzerine konulan portatif altarlarda ve yine açık havada yer alan altarlarda (Kuh-i-Şahrak, Nakş-i Rüstem) muhtemelen sürekli ateş yanmayıp sadece resmi dinsel tören zamanlarında ateş yakılırdı. Resmi açık hava törenlerinde yakılan kutsal ateş, muhtemelen sürekli yanan kutsal ateşin korunduğu kapalı bir mekândan getiriliyordu. Önceleri tapınakları bulunmayan Ahamanişlerin erken dönemlerindeki resmi açık hava törenlerinde kullanılan ateş, muhtemelen saraya bağlı özel kapalı mekânda bulunan ve Hint-İranlılardan gelen geleneksel sürekli yanan kutsal ocak ateşinden getiriliyordu. Bu kutsal ocak ateşi, aynı zamanda hanedanlığın atası da sayılıyordu ve dolayısıyla imparatorluk ateşini temsil ediyordu. Ahamanişler (Persler) İmparatorluğu'nun kurucu kralı Büyük Kyros (MÖ 559-530), her ne kadar Zerdüştcülük inancını kabul etse de, Zerdüştcülük öncesi eski İrani gelenekte, Yunan metinlerinde Hestia⁶² olarak bilinen ve atası olarak gördüğü kutsal ocak ateşine ve diğer ilahlara evinde yani sarayında ibadet ediyordu ve din adamı idaresinde diğer ilahlara verdiği gibi kutsal ocak ateşine de kurban veriyordu. Zerdüştcülük inancını kabul etseler de önceleri Persler üzerinde eski İrani gelenekler etkili olmaya devam ediyordu. Bu yüzden eski geleneklere göre kutsal ateşe kanlı kurban verilirken, imparatorluk inancı Zerdüştcülük olan Perslerde zamanla *Avesta* öğretilerinin ağır basması ile kutsal ateşe kanlı kurban vermek yasaklandı⁶³. Sürekli yanan kutsal ocak ateşi sadece saraylarda değil, Hint-İranlılarda olduğu gibi Persler ve sonrasında her ailenin evlerinde, kendi sürekli yanan kutsal ocak ateşi bulunurdu. Kutsal ocak ateşi, yemek pişirilen ocak ateşinden farklıydı. Sürekli yanan kutsal ocak ateşi, saray ve konut gibi sivil yapıların içindeki törensel özel mekânlarda yer alırdı. Pers İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde, kralların yaşadığı saraylarda yanan kutsal ocak ateşi, muhtemelen ülkenin ocak ateşini de temsil ederdi. Hint-İranlıların çok kutsal saydığı muhtemelen Hint-Avrupalılar kaynaklı sürekli yanan ocak ateşi⁶⁴, İskitlerde (Sakalar) *Tabiti*, Yunanlılarda *Hestia*, Hindularda (Brahmanlar) *Agni* ve Zerdüştcülükte *Atar* ilahları ile karşılık bulmuştur. MÖ 5. yüzyıldan Herodotos'a göre (IV.59), göçebe İskitler'de panteonunun en başında yer alan tanrıça *Tabiti*, Yunanlılar'da kutsal ocak/ocak ateşi tanrıçası *Hestia* (Ocak)⁶⁵ ile denk görülmekteydi. *Homerik İlahiler*'de⁶⁶ tanrıça *Hestia*, *kutsal ev idarecisi* olarak geçer. Hindular'ın kutsal kitapları *Vedalar*'ın ilk kitabı olan *Rig Veda*⁶⁷ ateş (kurbansal ateş) tanrısı *Agni* için ilahi ile başlar ve bu ilahide *Agni*, *purohita/ evsel din adamı* olarak da tanınır. Zerdüştcülüğün kutsal kitabı *Avesta*'da⁶⁸ panteonun en başındaki ve herşeyin yaratıcısı *Ahura Mazda*'nın oğlu *Atar* (Ateş) ateş tanrısı idi. Hint-İranlılar ve sonraki kuşaklar, ısı ve ışık kaynağı olan ve yemek pişirilen ocak ateşini doğal olarak çok kutsal saymışlar ve su gibi hayatın kaynağı olarak görmüşler ve ataları olarak çok saygı duymuşlardır. Zerdüştcülük inancının kutsal kitabı olan *Avesta*'da ilahlar için tapınak veya heykel yapılması konusunda bilgi yoktur. Zerdüştcülük inancını kabul etmiş olan Perslerin (Ahamanişler) önceleri ilahları için tapınakları ile heykelleri olmadığını ve açık havada ilahlara kanlı kurban verilen dinsel törenler yaptıklarını MÖ 5. yüzyıldan Herodotos (I.131) ve kendisinden sonraki bazı antik yazarlar belirtmiştir. Herodotos, sadece kutsal ateşe kanlı kurban

⁶¹ Yamamoto 1979, 27.

⁶² Xenop. I.6.1, VII.5.57.

⁶³ Herod. I.132.

⁶⁴ Boyce 1975a, 455; Boyce 1975b, 10, 70, 154-155; Yamamoto 1979, 24-25; Boyce 1982, 40; Boyce 2007, 3-4, 51.

⁶⁵ Hard 2004, 139-140.

⁶⁶ Hine 2005, 187, XXIV. Hestia.

⁶⁷ Doniger 1981, 97-99, I.1.

⁶⁸ Darmesteter 1880, Intr. lxii, lxx, Vendidad Fargard XV.45; Darmesteter 1883, Sirozah I.7.

vermenin yasak olduğunu kaydetmiştir. Daha geç dönemden antik yazar Cicero (III.14), Perslerin önceleri ilahları duvarların arasına koymayı doğru bulmadıklarını, evrenin ilahların evi olduğu düşüncesinde olduklarını ve ilahlar için heykel ile tapınak yapmadıklarını kaydetmiştir. MÖ 3. yüzyıldan Mezopotamyalı rahip Berossus'un kaydına göre⁶⁹, önceleri ilah heykeli inancı bulunmayan Perslerde, ilk ilah (*Anahita*) heykeli tapınımına II. Artaserhas (MÖ 404-358) devrinde başladığını kaydetmiş olup muhtemelen ilah heykelerinin bulunduğu ilk tapınakların da bu devirde inşa edildiğini düşünebiliriz. Arkeolojik veriler de Perslerin son dönemlerinde (MÖ 4. yüzyıl) Zerdüştçülük ile bağlantılı tapınak inşa etmeye başladıklarını teyit etmektedir. Perslerin son dönemlerinden itibaren, Zerdüştçülük inancında ve ritüellerindeki bazı değişimlerle birlikte inşa edilmeye başlayan Zerdüştçülük ile bağlantılı tapınaklardaki altarlarda sürekli yanan ebedi kutsal ateş, muhtemelen sürekli yanan kutsal ocak ateşine dayanmaktaydı. Zerdüştçülük ile ilgili tapınakları iki ana guruba ayırabiliriz. Birinci grupta, içinde sadece ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı ateş tapınakları (*ateşkede*=ateş evi) yer alırken, ikinci grupta ise içinde tapınağa adanmış ilah heykeli ile ebedi kutsal ateşin birlikte bulunduğu tapınaklar yer alır. Antik yazarlardan Strabon (XV.3.15) (MÖ 64-MS 24), Anadolu'da Perslerin *ateşkede* yapılarının ortasındaki altarda, sürekli yanan ateşi, din adamlarının (*Magi*) canlı tuttuğunu kaydetmiştir. Aynı zamanda bu *ateşkede* yapılarının çeşitli ilahlara (*Anahita*...) adanmış tapınaklarda da yer aldığını kaydetmiştir. Yine antik yazarlardan Quintus Curtius (III.3.9-10, IV.13.12-13, IV.14.24), Ahamanişlerin son kralı III. Darius zamanında (MÖ 336-330), Perslerin ebedi ve kutsal ateş inandıklarını ve savaşa giderken portatif gümüş altarda önlerinde taşıdıklarını kaydetmiştir. Portatif altardaki ateş, muhtemelen ebedi kutsal ateşin yandığı ateş tapınağından (*ateşkede*) getiriliyordu. İranlılarda ebedi ateş, günümüzde olduğu gibi muhtemelen en yüksek seviyedeki ateş olan zafer ateşini de (*Verethraghna Ateşi / Vahram Ateşi/ Bahram Ateşi*⁷⁰) temsil ediyordu ve *Ahura Mazda*'nın oğlu ateş tanrısı *Atar* ile bağlantılı idi. Din adamları (*Magi*) ebedi ateşin gökten (cennet) geldiğine inanırdı⁷¹. Perslerin son dönemleri ile sonrasında resmi açık hava törenlerinde yakılan ateş, muhtemelen artık ateş tapınaklarından getiriliyordu. MÖ 4. yüzyıl sonlarında Büyük İskender zamanında Pers geleneklerine göre⁷², bir kral öldüğünde herkes kutsal sayılan ateşini söndürürdü ve cenaze töreni sonuna kadar tekrar yakmazdı. Burada sönük kalması gereken ateş, muhtemelen tapınaklarda sürekli yanan imparatorluk ebedi kutsal ateşi değil, daha alt seviyelerdeki kutsal ateşler ile ilgiliydi. Muhtemelen her evde yanan kutsal ocak ateşinin sönük kalması gerekiyordu. Bir kralın ölmesi ve ateşlerin söndürülmesi, İranlılara göre uğursuzluk işareti idi. İran'da Zerdüştçülük inancındaki bir evin lideri öldüğü zaman da ocak ateşi, cenaze töreni boyunca söndürülürdü ve bu gelenek yakın zamanlara kadar gelmiştir. Muhtemelen Perslerin son dönemlerinde ortaya çıkmış olan ve tapınaklarda din adamları tarafından canlı tutulan sürekli yanan imparatorluk ebedi zafer ateşi, geleneksel olarak Ahamanişler Hanedanlığı'ndan sonra Zerdüştçülük inancını kabul etmiş olan Arsakidler Hanedanlığı (Partlar) zamanında yaşamaya devam etmiştir. Antik yazar Isidore'nin (11) kaydettiğine göre, Part İmparatorluğu'nun kurucusu I. Arsakes (MÖ 247-217), ilk krallığını duyurduğu Asak Şehri'nde ebedi ateş korunuyordu. Sonradan ateş tapınaklarının (*ateşkede*) inşa edilmesiyle, ocak ateşi kültüne dayanan sürekli yanan ebedi kutsal ateşin dinsel mekânlarda tutulmasıyla birlikte sürekli yanan kutsal ocak ateşi sivil yapılarda yaşamaya devam etmiştir.

⁶⁹ Burstein 1978, II.5.2.

⁷⁰ Darmesteter 1880, Intr. Ixxxix, xc; Darmesteter 1883, Sirozah I.20. Bahram, Sirozah II. XIV. Bahram Yast; West 1880, 62, Bundahis XVII. 1-2, 9, Bahman Yast II.26, III.14, Shayast La-Shayast VII.9, XXII. 20, XXIII. 3; Boyce 1982, 222-223.

⁷¹ Amm. XXIII.VI.34.

⁷² Boyce 1975a, 460; Boyce – Grenet 1993, 17; Diod. 17.114.

Erken Orta Çağ'da Pencikent şehrindeki⁷³ evlerde, ailenin toplanıp ibadetlerini gerçekleştirdiği ana mekânlarda, dinsel sahnelerin bulunduğu duvar resimlerinin baktığı duvardaki kemerli ve sütunlu niş halindeki ocak-altarlardan anlaşıldığı üzere, erken Orta Çağ'da Orta Asya'da ocak ateşi kültürünün güçlü bir şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Yine Pencikent'te zenginlerin evinde bulunan ocak-altarlı odaların açıldığı ocak bulunmayan törensel odalarda, ilah resminin önündeki portatif altarda, ocak-altarından getirilmiş ateş yakılmakıydı. Orta Asya ve İran'da Zerdüşçülük ile bağlantılı ilk tapınaklardan itibaren görülen, önünde eyvan bulunan üç yönden çevre koridorlu merkezi mekân düzenlemesinin Doğu İran'da (Orta Asya) özellikle Baktriana ve Sogdiana'da tespit edilmiş Antik Çağ prestijli sivil yapılarında⁷⁴ (Ay Hanım Köşkü⁷⁵, Dilbercin Büyük Ev⁷⁶, Dalverzin Tepe Zengin Evi⁷⁷, Yerkurgan Sarayı⁷⁸) geleneksel olarak görülmesi, kutsal ocak ateşi bulunan sivil yapılardan ebedi kutsal ateşi barındıran ateş tapınaklarının (*ateşkede*/ateş evi) ortaya çıktığını düşünebiliriz.

Ateş kültürüyle ilgili *ateşkede* (ateş evi) olarak bilinen ateş tapınaklarının (Ak Tepe Tapınağı, Surh Kotal B Tapınağı) merkezi mekânlarının ortalarındaki ebedi kutsal sürekli ateşin yandığı yerden yükseltilmiş dörtgen kerpiç altarlara, Oxus Tapınağı⁷⁹ (Fig. 32) ile Pencikent I. Tapınağı⁸⁰ (Fig. 34) yanlarında görüldüğü üzere ilah ve ateş kültürlerini birleştiren tapınaklarda bulunan *ateşkede* mekânları ortalarında da yer almıştır. Zerdüşçülük tapınaklarında sürekli yanan kutsal ateşin kökeni, muhtemelen önceki Hint-İranlılar geleneğinde son derece saygı gösterilen ve kutsal sayılan evin merkezi düşünülen sürekli yanan ocak ateşine⁸¹ dayanmaktadır. Zerdüşçülük ile bağlantılı tapınaklarda (Oxus, Surh Kotal, Peykent) heykel ve portatif ateş altarı koymaya yarayan taştan ve tuğladan yerden yükseltilmiş dörtgen kaideler, Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ Orta Asya Budist tapınakları⁸² ana kutsal mekânlarında (naos) ve diğer bölümlerinde üzerinde Buda heykeli veya adak stupasının yükseldiği kerpiçten kaidelere benzerlik göstermektedir. Kübik sabit altarlara yanısıra, Ahamanişler devrinden itibaren görülmeye başlayan ve sonrasında bir gelenek haline gelen son derece saygınlığı bulunan ve resmi kraliyet dinsel törenleri ile cenaze törenlerinde kullanılan gövdeleri basamaklı tepeleri dörtgen ve ateş için ortaları oyuk taştan basamaklı ateş altarlara da bulunmaktaydı. İran'da Pasargadae arkeolojik sit alanında Kyros devrinden (MÖ 559-330) kalmış olan portatif basamaklı ateş altarı⁸³, Kyros mezarı yakınında açık alanda tespit edilmiş olup bu tip altarlara aynı zamanda cenaze törenleri ile de ilişkili olabileceğini düşünebiliriz.

⁷³ Gureviç 1990, 67-89; Raspopova 1990, 153-156, fig. 25, 42, 76, 83; Shkoda 1996, 203.

⁷⁴ Shkoda 1998, 126, fig. 3.

⁷⁵ Stronach 1985, 617-618, fig. 3.4.

⁷⁶ Kruglikova – Pugaçenkova 1977, 5-46, fig. 1.

⁷⁷ Pugaçenkova – Rtveladze 1978, 33-46, fig. 15, 25.

⁷⁸ Pugaçenkova 1996, 18-19, fig. 5.

⁷⁹ Boyce – Grenet 1991, 174-175; Litvinskii – Pichikian 1994, 52-54, fig. 11; Litvinskii – Pichikian 2002, 40-48, Abb.14-16.

⁸⁰ Shkoda 1996 195, 199, fig.1; Şkoda 2009, 153, fig. 11, 14-15, 17.

⁸¹ Yamamoto 1979, 24.

⁸² Stavisky 1993/1994, 114-132, 138-139, 142, pl. I, V, X; Hmelniçkiy 2000, 222-238, fig. 238, 241, 244, 246, 251-253; Çeşmeli 2010, 76-83.

⁸³ Stronach 1965, 25, pl. VI; Boyce 1982, 51-52.

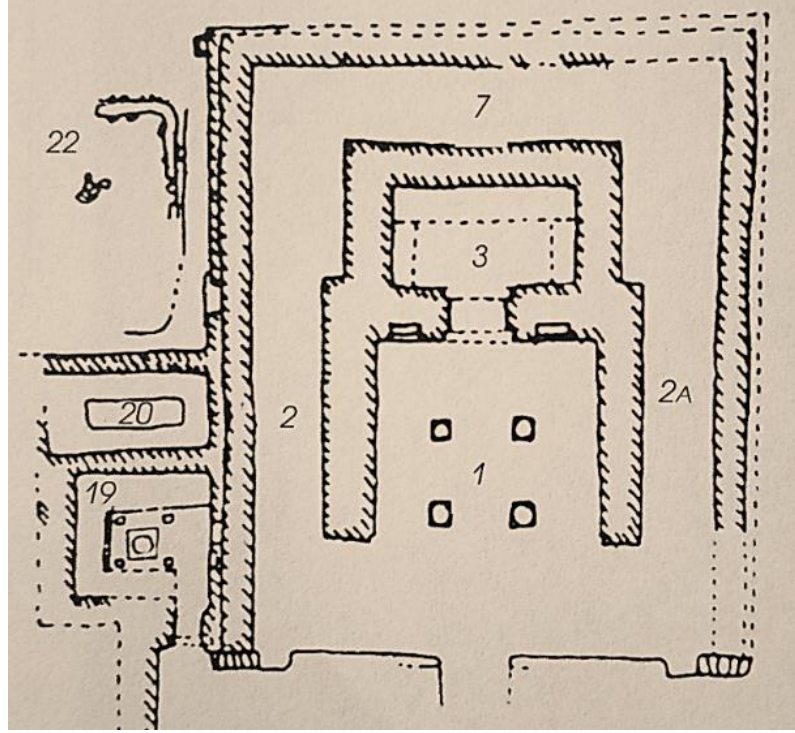

Fig. 34. Pencikent I. Tapınağın 2. evre planı.

Temenos duvarları içinde yer alan dörtgen planlı tapınağın önünde eyvan bulunan ilâh heykellerinin yer aldığı dört sütunlu merkezi mekânın (no. 1) arkasında oda (no. 3) bulunur. Bu mekânlar üç yönden koridorlar (no. 2,7) ile çevrilidir. Tapınağın yanında ve güneydoğu köşesinde, ortasında dörtgen ateş altarı yer alan dört sütunlu dörtgen planlı *ateşkede* (no. 19) bulunur. (Şkoda 2009, 166, fig.11)

Gövdeleri basamaklı geleneksel ateş altılarının Nakş-i Rüstem ve Persepolis'teki Ahamanişler devri kraliyet kaya mezarları (MÖ 5-4. yüzyıl⁸⁴) kabartmalarında karşımıza çıkması bu tip altıların özellikle kraliyet cenaze törenlerinde de kullanılmış olabileceği düşünebiliriz. Bu mezar kabartmalarında basamaklı bir podyum üzerindeki kral, basamaklı ateş altarı önünde açık havada ibadet ettiği görülmektedir (Fig. 35). Bu sahne, muhtemelen kraliyet resmi dinsel törenlerin uygulandığı ve içinde basamaklı podyum ve altar kaidesi bulunan Pasargadae kutsal alanına benzerlik göstermektedir. Belki de bu kaide üzerinde törenler sırasında portatif basamaklı ateş altarı kullanılıyordu. Yine Ahamanişler devrinden Baktria'da Çeşme Şafa arkeolojik sit alanında da tespit edilmiş taşan anıtsal ateş altılarının⁸⁵ gövdesi basamaklı, tepesi dikdörtgen olup ortasında oyuk bulunmaktadır. Bu tip taşan basamaklı ateş altılarının açık hava törenlerinde kullanılmasıyla birlikte tapınak içi törenlerde de kullanıldığını arkeolojik veriler göstermektedir. İran'da Ahamanişler hanedanlığında yönetilen Perslerden sonra onlar gibi Zerdüştcülüğü kabul etmiş olan Arsakiler hanedanlığı idaresindeki Partlar devrinde de (MÖ 247-MS 224) basamaklı altırlar kullanılmaya devam edilmiştir. İran'da Drangiana (Sistan) bölgesinde Zerdüştcülük inancındakiler için kutsal sayılan ve Avesta'da geçen Human Gölü yanında, *efendinin dağı* anlamındaki Kuh-i Hvaja (Hace/Hoca) isimli dağın tepesine erken Partlar zamanında bir tapınak yapılmış ve zamanla değişiklikler geçirmiştir. Bu tapınağın geç dönemine ait en üst seviyesindeki Sasaniler devrinden *çar-tak* tipi ateş tapınağında tespit edilmiş basamaklı ateş altarı⁸⁶ muhtemelen Partlar zamanından kalmıştır. Ateş kültü ile bağlantılı Partlar devrine ait tapınakta, önünde sütunlu eyvan (portik) bulunan çevre koridorlu dört sütunlu merkezi mekânın

⁸⁴ Schmidt 1970, pl.19, 41, 49, 57, 63, 70.

⁸⁵ Besenval – Marquis 2008, 987-988, fig. 9; Grenet 2012, 30, fig. 1.

⁸⁶ Herzfeld 1941, 291-302, fig. 397, pl. XCIX, C; Yamamoto 1979, 43, fig. 6, pl.34; Boyce 2007, 86-87.

arkasında belki de sürekli ateşin yandığı oda bulunuyordu. Belki de arka odadan getirilen kutsal ateş ile dört sütunlu merkezi salonda ateş kültü ile ilgili törenler yapılmaktaydı. Sasaniler devrinde de basamaklı ateş altılarının kullanıldığını günümüze ulaşan ateş tapınaklarından ve sikkeler ile mühürlerden⁸⁷ anlamaktayız. Bunların yanında, ateş tapınakları içinde de bu tip altılar tespit edilmiştir. Sasaniler devrinden Zerdüşçülük ile bağlantılı önemli bir dinsel merkez olan ve Taht-ı Süleyman tepesinde bir gölün yanında kurulan tapınak kompleksinde (MS 6-7. yüzyıl) bulunan haç planlı ateş tapınağı mekânının ortasında basamaklı ateş altarı⁸⁸ olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yine geç dönemlerden Sogdiana'da Mullakurgan'da⁸⁹ Erken Orta Çağ'dan kalmış olan ve Zerdüşçülük cenaze ritüellerine göre ölmüş kişilerin kemiklerinin bulunduğu pişmiş topraktan bir ossuary/astodan (MS 6-7. yüzyıl) üzerindeki kabartmada, sütunlu ve kemerli bir mekânın (muhtemelen *çar-tak* tipi bir *ateşkede*) ortasında iki din adamı, Ahamanişler devrindekilere benzer basamaklı ateş altarı etrafında ibadet ederken gösterilmiştir. Bu tip taştan basamaklı ateş altılarının prototipini, Ahamanişler öncesi Zerdüşçülük ile bağlantısı olmayan ateş kültü ile ilgili Nuş-i Can Merkez Tapınağı'na (MÖ 8-7. yüzyıl⁹⁰) ait üst kısmı kare ve alt kısmı basamaklı kerpiçten ateş altılarında görmekteyiz. Ayrıca kübik (üzerleri basamaklı mazgal şeklinde) ve basamaklı tipte altılar, Ahamanişler devri mühürlerin üzerinde de görülmektedir⁹¹.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Açık Hava Platformu

Yerkurgan'daki sabit ateş altılarının bulunduğu üst taban seviyesinde, yapının dış duvarları hariç mimari kalıntı tespit edilemedi. Bu durum altıların etrafı duvarlarla sınırlandırılmış, üzeri açık dinsel bir platformda olduğunu gösterir. Bu da açık havada, Zerdüşçülük ile bağlantılı ateş kültüyle ilgili törenlerin yapıldığına işaret eder. Üst tabandaki bu kuruluş, yapının geç dönemine aittir ve erken dönemdeki kuruluş üzerine yeniden yapılmıştır. Bu tip üzerinde ateş altarı bulunan açık hava kutsal platformların kökeni Zerdüşçülük öncesi Hint-İranlılar zamanına gitmektedir. Baktriana'da MÖ ikinci binin ikinci yarısından kalmış olan kerpiçten Car Kutan Tapınağı kompleksinin (Fig. 28) ortasında bulunan ve dinsel törenlerin yapıldığı etrafı duvarla çevrili, yükseltilmiş dikdörtgen açık hava kutsal platformunda⁹², dört ayak arasında sabit ve yerden yükseltilmiş, kare ateş altarı bulunmaktaydı. Bu altıların bulunduğu etrafa açık dört ayaklı *çar-tak* tipi kuruluşa, platformun doğu yönündeki ve alt seviyedeki kutsal küllerin saklandığı eyvanın önünden merdiven ile ulaşılmaktaydı. Platforma dar bir giriş de güneybatı yönünde bulunmaktaydı. Fakat Orta Asya ve İran'da altar bulunmayan açık hava platformu uygulaması daha önceye gitmektedir. Sistan bölgesinde yer alan anıtsal Nad-i Ali (Surh Dağı) platformuna⁹³ göre, Orta Asya ve İran'da kerpiçten dörtgen planlı platformların uygulaması, MÖ üçüncü bin ikinci yarısına Bronz Çağı'na kadar uzanmaktadır. Günümüze ulaşmış arkeolojik kalıntılara göre, Orta Asya'da Ahamanişler devrinden Kök Tepe⁹⁴ (Fig. 36), Paçmak Tepe⁹⁵ ile Seleukoslar devrinden Ay Hanım⁹⁶ yerleşimlerinin yüksek yerlerindeki sabit altarsız, taş, sıkıştırılmış toprak ve kerpiçten, açık hava kutsal dörtgen platformlarda, yukarıda bahsettiğimiz sabit ve

⁸⁷ Yamamoto 1981, 68-73, fig. 2-47.

⁸⁸ Naumann 1977, 61-65, abb.41; Yamamoto 1981, 75, pl. 48.

⁸⁹ Pavçinskaya 1983, 46-49, fig. 1.

⁹⁰ Roaf – Stronach 1973, 133-138, fig.2,6.

⁹¹ Yamamoto 1979, 30, pl. 2-13.

⁹² Askarov – Shirinov 1994, 17-20, fig. 4-6, 8.

⁹³ Besenval – Francfort 1994, 3, 11-13, fig. 1.2, 1.5.

⁹⁴ Rapin 2007, 36-38, fig. 2,4b; Rapen – Hasanov 2013, 50, fig. 2.1.

⁹⁵ Pidaev 1974, 33-38, fig. 2; Boyce – Grenet 1991, 182.

⁹⁶ Bernard 1976, 306-307; Boyce – Grenet 1991, 182; Canepa 2013, 343; Canepa 2015, 83.

taştan kübik ateş altırlarının bulunduğu Ahamanişler devrinden İıan'da Pasargadae kutsal alanında ve Sasaniler devrinden Nakş-i Rüstem yamacında, Zerdüşııçölük ile bağlantılı resmi açık hava dinsel törenleri uygulanmaktaydı. Muhtemelen açık havada ateş altarı bulunan yerlerde, ateş kültü ile ilgili ritüeller yapılırken, açık havada altarsız platform bulunan yüksek yerlerde ise ilahlara adanmış hayvan kurbanı⁹⁷ ritüelleri yapılmaktaydı. İıan'da Huzistan bölgesinde önceleri Zerdüşııçölük inancında olmayan İıani bir topluluk olan Elamlılara ait Bard-i Neşande ile Mescid-i Süleyman⁹⁸ yerleşimlerinin yüksek yerlerindeki kutsal teraslarda muhtemelen Seleukoslar devrinden kalmış olan sabit altarsız taştan dörtgen platformlar, Orta Asya'daki benzeri platformlar gibi muhtemelen Antik kaynakların bahsettiği yüksek yerlerdeki Zerdüşııçölük ile bağlantılı ilahlara adanmış açık hava hayvan kurban törenleri ile ilgiliydi. Herodotos (I.131) ve Strabon (XV.3.13), Medler ve diğer İıani topluluklarda görüldüğu gibi Zerdüşııçölük inancındaki Persler'in başta gök yani *Ahura Mazda* (=Zeus) olmak üzere diğer doğadan esinlenen ilahlar için (ateş hariç) dağların zirvelerinde veya yüksek yerlerde hayvan kurbanı sunulduğunu aynı zamanda Herodotos, bu kanlı kurban sunumu sırasında altar ve ateş olmadığını belirtmektedir. Fakat bazı araştırmacılar⁹⁹, Huzistan bölgesindeki bu platformların *Ahura Mazda*'ya adanmış olduğunu ve platformlar üzerine konulan portatif altarlarda, kutsal ateşin yandığı kapalı mekânlardan getirilen kutsal ateşin yakıldığını düşünmekle birlikte bu konuda kesin kanıtlar bulunmamaktadır. Antik yazarlardan Herodotos (I.131-132), Cicero (III.14) ve Strabon'a (XV.3.13) göre önceleri tapınakları ve heykelleri bulunmayan Persler (Ahamanişler), açık havada yüksek yerde ilahlara kurban sunmaktaydı. Persler'e göre, evren ilahların eviydi ve ilahları duvarların içinde sınırlandırmak ve onlar için heykel yapmak saygısızlıktı¹⁰⁰. İıahlara kanlı kurban sunulurken altar, ateş, içki sunusu, müzik ve arpa yemeği olmazdı¹⁰¹. Strabon'un (XV.3.13) kaydettiğine göre, kurban sunumu temiz yerde bir din adamı (magus) idaresinde yapılırdı. Tören sonunda, ilahların sadece kurbanın ruhuna ihtiyacı olduğuna inandıklarından, kurban edilmiş hayvanın etleri insanlara dağıtılırdı. Özellikle ateşe ve suya kurban sunulduğu fakat bunlara farklı sunular verildiği Strabon (XV.3.14) tarafından kaydedilmiştir. Bu kayıta göre, ateşe kansız kurbanlar (odun, iç yağı, sıvı yağ) sunulduğu ve hayvan kurban verilmediği anlaşılmaktadır. Yine bu kayıta göre suya; göl, nehir veya kaynak yakınında açılan çukurda hayvan kurban verilirdi ve böylece kanla suyun kirlenmesi önlenirdi. Zerdüşııçölük öncesinde Hint-İıanlılar ve İıanlılar'da var olan çeşitli doğal ilahlar, özellikle de ateş ve su ilahları ile ilgili inançlar ve açık hava ritüelleri¹⁰², sonrasında bazı değişiklerle Zerdüşııçölük ile ve Zerdüşııçölüğü kabul etmiş olan Persler (MÖ 550-330), Partlar (MÖ 247-MS 224) ve Sasaniler (MS 224-651) devirlerinde İıan ve Orta Asya'da devam etti. Pers kralı I. Darius zamanından (MÖ 522-486) kalmış olan *Behistun Yazıtı*'nda¹⁰³ eski fars dilinde *ayadana* kelimesinin karşılığı *ibadet yerleri* idi. Belki de önceleri tapınakları olmayan Perslerin açık havada ibadet edilen yerlerine tapınak anlamına gelen *ayadana* deniliyordu. Çok dilli *Behistun Yazıtı*'nda Akadça versiyonda geçen *bitati sa ilani* ve Elamca versiyonda geçen *(an) ziyan (an) nappanna* ise *tanrıların evi* (tapınak) anlamındaydı. Sonradan Ahamanişler'in egemenliğine geçmiş olan bu iki dili konuşan uygarlıkta, tapınak yapma geleneği bulunuyordu. *Behistun Yazıtı*'na göre; Darius'dan önce kral olan imparatorluğun kurucusu Kral

⁹⁷ Boyce – Grenet 1991, 183.

⁹⁸ Schippmann 1971, 251-258, fig.37; Ghirshman 1976, 23-28, 50, 61-70, fig.7, 12-13, 27-29; Boyce – Grenet 1991, 44-48; Shenkar 2007, 177; Shenkar 2011, 130.

⁹⁹ Ghirshman 1976, 22-23, 50,

¹⁰⁰ Cic. III.14.

¹⁰¹ Herod. I.132.

¹⁰² Boyce 2007, 2-12.

¹⁰³ King – Thompson 1907, Col. I. XIV (Persian Text), Col. I. XIII (Susian Version), XIV (Babylonian Version); Tolman 1908a, 65, Bh. Col.I. 14; Tolman 1908b, Col.I. 14; Boyce 1982, 88-89.

Kyros'un (MÖ 559-530) oğlu II. Kambises zamanında (MÖ 530-522), kendisinin kralın kardeşi Bardiya olduğunu ileri sürerek isyan eden ve kısa süreli (MÖ 522) kral olan Gaumata, bir magus (din adamı) idi. Gaumata kral olduktan sonra muhtemelen dinsel gelenekleri yok etmek için ibadet yerlerini (*ayadana*) tahrip etmiş fakat I. Darius (MÖ 522-486) kral olduktan sonra bunları onarmıştır.

Yerkurgan Merkez Tapınağı alt taban seviyesinde tespit edilmiş yapı merkezinin kuzeyindeki odalara (no. 1-2) ait duvar kalıntıları ile 2 no.lu odada tespit edilmiş küçük bir podyum ile sonlanan merdiven kalıntısı, yapının erken kuruluşuna aittir. Muhtemelen ilk tapınak yapısı, daha sonra üzerinde ateş altarı bulunan kutsal açık hava platformuna dönüştürüldü. Pahsadan (balçık) yapılmış bu kutsal platform, yukarıda bahsettiğimiz Ahamanişler devrinden Kök Tepe (Fig. 36), Paçmak Tepe, Seleukoslar devrinden Ay Hanım, Bard-i Neşande ve Mescid-i Süleyman gibi Orta Asya ve İran'daki açık hava törenleri ile ilgili yüksek yerlerdeki dörtgen kutsal platformları hatırlatmaktadır. Fakat bahsettiğimiz platformlarda, ateş altarı veya portatif ateş altarı kaidesi tespit edilmemiştir. Muhtemelen bu altarsız platformlarda, açık havada Zerdüşçülük ile bağlantılı resmi hayvan kurban törenleri yapılmaktaydı.

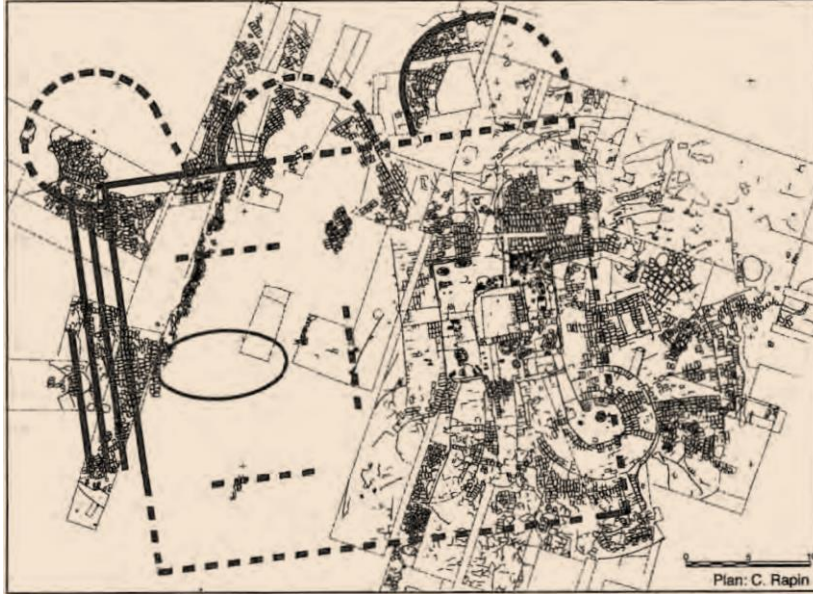

Fig. 36. Kök Tepe Platformu şematik planı. Doğuya doğru yönelmiş dörtgen planlı platformun batısında basamaklı çıkışı bulunmaktadır (Rapin 2007, 37, fig. 4b)

Herodotos'a (I.132) göre Persler'de (Ahamanişler), bir din adamı (*magus*) kontrolünde kurbanı tarafından açık havada ilaha hayvan kurban verilir. Kurban hangi ilaha adanacaksa kurbanı o ilaha seslenirdi ve kral ile Perslilerin iyiliği için dua ederdi. Hayvan kurban verilen yerde altar ile ateş olmazdı. Ateş altarı bulunan Yerkurgan'daki platform hariç, yukarıda belirttiğimiz günümüze kalıntıları ulaşmış altar bulunmayan platformlarda, muhtemelen hayvan kurban törenleri yapıyordu ve ateş ritüelleri uygulanmıyordu. Arkeolojik verilere göre, Ahamanişler'den Sasaniler devri sonlarına kadar bir gelenek halinde açık havada görülen altarlara (Pasargadae, Nakş-i Rüstem...¹⁰⁴) muhtemelen resmi bir inanç olarak Zerdüşçülük içindeki ateş kültü ile ilgili kraliyet ateş altarlardı ve Strabon'un (XV.3.14) belirttiği gibi ateşe kansız kurbanlar sunulmaktaydı. Bu törenlerde, ölü olan hiçbir şey ateşe sunulamazdı ve sunulması ölüm sebebi idi. Üzerinde ateş altarı bulunan Yerkurgan Platformu, gerek arkeolojik verilerin gerekse tarihi kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda, açık havada ateşe kansız kurbanların sunulduğu ritüellerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Açık havada yer alan altarlarda resmi dinsel tören için

¹⁰⁴ Stronach 1996, 217-227, fig. 2-19; Choksy 2007, 237-244.

yakılan ateş, ateş tapınağında (*ateşkede*) sürekli yanan ateşten farklıydı. Yerkurgan gibi Zerdüşçülük ile bağlantılı altırlı platformların Ahamanişler'in ilk zamanlarından itibaren uygulandığını Strabon'un (XI.8.4) kayıtlarından öğrenmekteyiz. Arkeolojik veriler, Zerdüşçülük ile ilişkili bazı tapınakların Yerkurgan Merkez Tapınağı gibi zamanla açık hava dinsel törenlerin yapıldığı kutsal platformlara dönüştürüldüğünü, bu durumun zamanla Zerdüşçülük içinde inançlardaki ve ritüellerdeki bazı değişimleri göstermektedir. Muhtemelen Ahamanişler devrinde inşa edilmiş olan ve içinde ateş altarı bulunan, dört sütunlu merkezi ana mekân ile onun önünde eyvan (portik) bulunan Sangir Tepe Ateş Tapınağı¹⁰⁵ üzerine sonrasında pahsadan (balçık) açık hava platformu inşa edilmiştir. Bu açıdan Sangir Tepe Platformu, Yerkurgan Merkez Platformu ile paralellik gösterir. Daha önce bahsettiğimiz Yerkurgan Merkez Tapınağı yanındaki ilah-ateş kültleri ile ilişkili Yerkurgan Doğu Tapınağı da (MS 3-4. yüzyıl), son evresinde Erken Orta Çağ'da (MS 6. yüzyıl) muhtemelen Merkez Tapınağı gibi ateş altarı bulunan kare platforma dönüştürülmüştür¹⁰⁶.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Altar Kaidesi

Yerkurgan Merkez Tapınağı ile Doğu Tapınağı arasında bulunmuş olan ve önceden bahsettiğimiz üzere bazı araştırmacılar tarafından altar kabul edilen fakat düşüncemize göre direk kutsal ateşin yakıldığına dair iz veya oyuk bulunmaması sebebiyle muhtemelen altar kaidesi (Fig. 4), Zerdüşçülük ile bağlantılı ateş kültü ile ilişkili açık hava resmi törenleri ile ilgili gözükmetedir. Bu altar kaidesi, Merkez Tapınağı dışında ve doğusunda, Doğu Tapınağı en alt taban seviyesinde tespit edilmiş olup tapınaklar ile aynı döneme MS 3-4. yüzyıla¹⁰⁷ tarihlendirilmektedir. İki tapınak ve altar kaidesi, şehrin ortasında geç Antik Çağ'da Zerdüşçülük ile bağlantılı dinsel bir kompleks meydana getirdikleri anlaşılmaktadır. Belki de şehrin ortasında tapınak yapılarından önce, Ahamanişler zamanından süregelen açık hava resmi dinsel törenlerin uygulandığı ve içinde portatif ateş altarı koymaya yarayan kaide bulunan etrafı duvarla çevrili kutsal bir alan bulunuyordu. Muhtemelen sonradan şehrin ortasındaki bu kutsal alana tapınaklar inşa edildi. Yerkurgan'da iki tapınak arasında bulunan altar kaidesi, Ahamanişler veya Hellenistik devirden kalmış olabilir. Merkez Tapınağı'nın hemen dışında ve doğusunda bulunmuş olan kerpiçten ve üzeri alçı ile kaplı kare planlı altar kaidesi gövdesi iki basamaklı taban üzerinde yükselmekte olup iki kademeli dikdörtgen nişlerle çevrilmiş gövdesinin üst kenarları silmeli kornişle hareketlendirilmiştir. Gövdede yer alan kademeli dikdörtgen nişler, Ahamanişler devri Nakş-i Rüstem ve Persepolis nekropollerindeki kraliyet kaya mezarları (MÖ 5-4. yüzyıllar) kabartmalarındaki basamaklı ateş altarı (Fig. 35) gövdelerindeki iki kademeli dikdörtgen nişlere¹⁰⁸ ve Nakş-i Rüstem nekropolünde basamaklı platform üzerinde yükselen taştan kare planlı kulevari Kabe-i Zerdüş yapısındaki (MÖ 6-5. yüzyıl) iki kademeli dikdörtgen kör pencerelere¹⁰⁹ yakından benzerlik göstermektedir. Yine aynı devirden kalmış olan bazı mühürlerin¹¹⁰ üzerindeki kübik ateş altarı motiflerinin üzerinde de kademeli dikdörtgen nişleri çağrıştıran motifler yer almaktadır. Ayrıca önceden bahsettiğimiz Ahamanişler devrinden Pasargadae kutsal alanındaki kireç taşından iki basamaklı taban üzerindeki kare planlı kübik ateş altarı kaidesi (MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı) ile Yerkurgan kutsal alanındaki iki basamaklı taban üzerinde yükselen kerpiçten kare altar kaidesi arasında yakınlık görülebilir. Bunların dışında, Yerkurgan altar kaidesi ile Hellenistik devir

¹⁰⁵ Grenet 2012, 30; Rapen – Hasanov 2013, 50-51.

¹⁰⁶ Grenet 2015b, 140.

¹⁰⁷ Suleymanov 2000, 111, fig. 50-52; Suleymanov 2004, 21.

¹⁰⁸ Schmidt 1970, pl. 42a, 50, 63, 70.

¹⁰⁹ Schmidt 1970, fig. 8-14, pl. 6a, 8a.

¹¹⁰ Yamamoto 1979, 30, pl. 2-4.

Zerdüştcülük ile bağlantılı Oxus Tapınağı'ndaki (MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başı) dörtgen heykel kaidelerinin¹¹¹ basamaklı tabanları ve silmeli kornişleri ile benzerlik kurulabilir. Aynı zamanda muhtemelen Zeus'a adanmış Hellenistik devir Ay Hanım Ana Tapınağı¹¹² (MÖ 300 civarı) cephesi kademeli nişleri ile de paralellik görülebilir. Pasargadae kutsal alanındaki muhtemelen üzerine portatif ateş altarı konulan kaidenin biraz ilerisinde ve güney sırasında, aynı devirden kireç taşından doğuya bakan merdivenli küçük bir podyum bulunmaktadır (Fig. 31). Bu podyum, muhtemelen kralın ateş altarının karşısında ibadet ettiği bir podyumdu¹¹³. Nakş-i Rüstem ve Persepolis'de Ahamanişler devirden kalmış olan krallara ait kaya mezarları (MÖ 5-4. yüzyıllar) cephelerindeki kabartmalardaki sahnelerde kral¹¹⁴, açık havada basamaklı bir podyum üzerinde basamaklı ateş altarı karşısında ibadet etmektedir. Bu resmi açık hava dinsel törenleri, muhtemelen Ahamanişler İmparatorluğu'nun resmi dini olan Zerdüştcülük ile bağlantılı olarak, belirli zamanlarda uygulanan kraliyet dinsel törenleri ile ilgiliydi. Orta Asya'nın bağlı bulunduğu Ahamanişler İmparatorluğu devrinde ve sonrasında belki de Yerkurgan Şehri ortasında bulunan kutsal alanda, Zerdüştcülük ile bağlantılı benzeri resmi dinsel törenler uygulanmaktaydı.

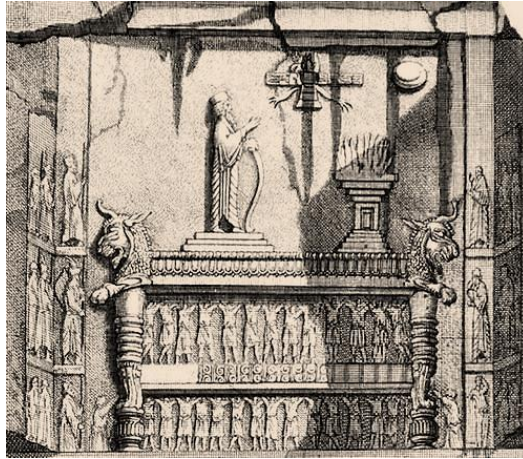

Fig. 35. Persepolis II. Artaserhas Mezarı dış cephe kabartmaları. Üst sahnede kral açık havada basamaklı podyum üzerinde, basamaklı bir ateş altarı önünde dinsel resmi bir törende görünmektedir (Çizim: Cornelis de Bruijn, Livius.org; Le Bruyn 1737, fig.158)

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Merkezi Ana Mekân (Naos) ile Ateşkede

Yerkurgan Merkez Tapınağı erken kuruluşuna ait 2 no.lu odanın güney duvarının önünde, duvara paralel uzanan doğu-batı yönündeki merdiven kalıntısının (Fig. 15) benzeri, önceden bahsettiğimiz üzere Sogdiana bölgesindeki Pencikent I. Tapınak (MS 5. yüzyıl) 2. evresinde bulunmaktaydı. Pencikent I. Tapınağı'nda, ana yapının üzerinde yükseldiği avludaki platformun güneydoğu köşesinde, aşağıdan ana yapıya çıkmak için yan merdiven yer almaktaydı¹¹⁵ (Fig. 34). Bu güneydoğu köşedeki yan merdiven ile ana yapının en önünde ve doğusunda, önünde rampalı ana girişin bulunduğu çok sütunlu eyvan (portik) bölümüne çıkılmaktaydı. Bu eyvandan, üç yönden koridorlar ile çevrili ve batı duvarındaki nişlerinde heykellerin bulunduğu dört sütunlu merkezi ana mekâna geçilmekteydi. Aşağıdaki avludan platformun

¹¹¹ Litvinskij – Picikjan 2002, Abb. 4,31, Taf. 18, 28.

¹¹² Lecuyot 2003, 158, fig. 2, pl. 2.

¹¹³ Stronach 1985, 606, fig. 2; Choksy 2007, 237-239, fig. 3.

¹¹⁴ Schmidt 1970, pl. 19, 41, 49, 57, 63, 70.

¹¹⁵ Shkoda 1996, 199, fig. 1-2; Škoda 2009, 29, fig. 11, 17, 23.

üzerindeki ana binaya çıkan yan merdiven, dört sütun ortasında, sürekli ateş yanan kerpiçten kare altar bulunan *ateşkede* mekânının (üst tabanda yanık izleri ve beyaz temiz küller bulunmuştur) dışında, duvara bitişik ve paralel olup giriş açıklığı kenarından başlamaktaydı (Fig. 37). Muhtemelen avluda tapınağın güneydoğu köşesinde bulunan sürekli yanan kutsal ateşin bulunduğu *ateşkede* mekânından, merdiven ile merkezi ana mekânda nişlerde bulunan ilah heykellerinin önünde portatif altarlarda yakılmak üzere ateş (muhtemelen kor halinde) taşınmaktaydı¹¹⁶. Bu ritüeli, Pencikent'teki tapınaklar ve evlerdeki duvar resimleri ile Sogdiana'daki başka duvar resimlerinde¹¹⁷, ilahların huzurunda kutsal ateş altarlari önündeki ibadetlerden anlayabiliyoruz.

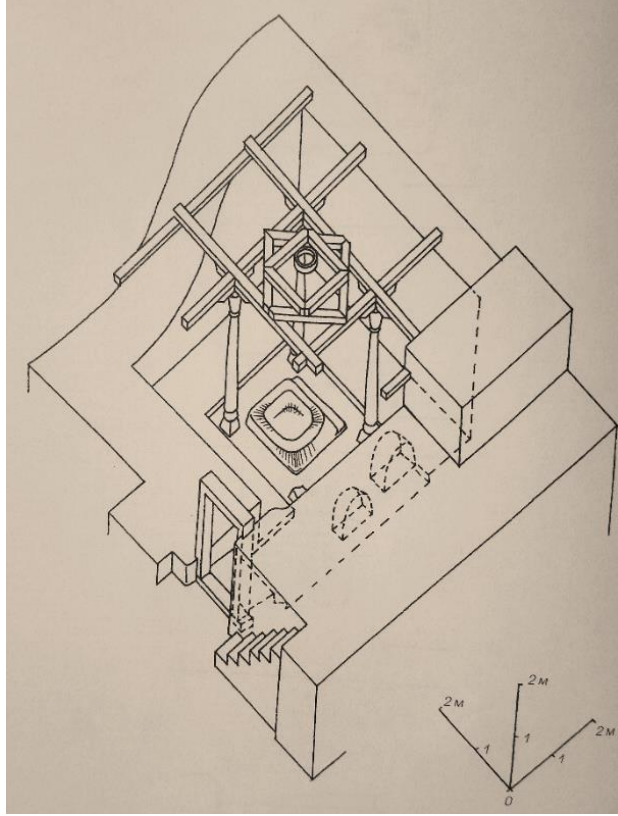

Fig. 37. Pencikent I. Tapınağı 2. evre *ateşkede* mekânının aksonometrik rekonstrüksiyon görünüşü. Ortasındaki altarda sürekli ateş yanan dört sütunlu *ateşkede* mekânının yanındaki merdivenden platform üzerindeki ilah heykellerinin bulunduğu ana tapınak yapısına geçilirdi (Şkoda 2009, 172, fig.17).

Dört sütunlu merkezi mekânda bulunan heykel nişleri, *ateşkede* mekânı ve duvar resimlerindeki ilahlar ve ateş altarlari, Pencikent I. Tapınağı'nın Zerdüşçülük ile bağlantılı ilah ve ateş kültleri ile ilişkili¹¹⁸ sinkretik bir tapınak olduğunu gösterir. Yanındaki II. Tapınak da benzer plana sahip olup muhtemelen o da ilah ve ateş kültleri ile ilişkili bir Zerdüşçülük tapınağı idi. *Ateşkede* mekânı tespit edilmemesine karşın II. Tapınağın dört sütunlu merkezi mekânın batı duvarındaki heykel nişlerinden ve tapınağın çeşitli bölümlerinde tespit edilmiş ilah heykellerinden, tapınaklar ile evlerdeki duvar resimlerindeki ilahlar ile birlikte ateş altarlari¹¹⁹ dolayı I. Tapınak'daki benzeri ritüelin bu tapınakda da uygulanmış olabileceğini düşünebiliriz. I. Tapınağın hangi ilaha adandığı netlik kazanmamasına karşın, II. Tapınak'da tespit edilmiş ilah heykellerinde ve duvar resimlerinde ağırlıklı olarak

¹¹⁶ Shkoda 1996, 199, fig. 1; Shkoda 1998, 127-129, fig.4.6; Şkoda 2009, 27-29, 99-107, 152-154, 165-172, fig. 10-12, 14-17.

¹¹⁷ Marshak – Raspopova 1990, 137-141, 145-149, fig. 16, 19, 21; Marsak 1990, 303, 306, fig. 13, 15; Marşak v.d. 1999, fig. 70; Şkoda 2009, 153, 252, 256, 271, fig. 117, 121.4, 146.4, 145-149.

¹¹⁸ Şkoda 2009, 152-154, fig. 2-3, 11-12, 17, 117.

¹¹⁹ Şkoda 2009, 94, fig. 4, 43, 52, 114-115, 121.1-3.

tanrıça *Nana*'nın¹²⁰ (*Nanaia*) görülmesinden dolayı muhtemelen tapınak da bu ilaha adanmıştı. Bulunmuş olan sikkelere göre, Pencikent Şehri'nin ana ilahı olan ve şehirdeki evlerin duvarlarını süsleyen resimlerde de görülen Mezopotamya kökenli bu tanrıçanın¹²¹ Orta Asya'da Kuşanlılar devrindeki Baktriana'dan sonra Sogdiana'da da çok saygın bir yeri vardı ve popülerdi. Pencikent'deki tapınaklarda ve evlerdeki duvar resimlerinin bazılarında¹²² tanrıça *Nana*'nın ve diğer ilahların önündeki altarda kutsal ateşin yandığı görülür. Bunlar, Pencikent tapınaklarına adanmış ilah heykellerinin önünde kutsal ateşin yandığına ve ilah ile ateş kültlerine birlikte saygı gösterildiği ve ibadet edildiğine işaret eder. I. Tapınağa benzer ritüel mimari düzenleme, Orta Asya'da çok daha önceye gider. Baktriana'da MÖ 4. yüzyıl sonları veya 3. yüzyıl başlarında yapılmış olan Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı, üç yönden koridorlar ile çevrili dört sütunlu merkezi ana mekânın (naos) doğusunda, avluya açılan çok sütunlu eyvan (portik) bulunurdu. Bu eyvanın iki yanında, ortalarında ateş altarı bulunan birer *ateşkede* mekânı yer alırdı. Dört sütunlu merkezi mekânı girişinin karşındaki batı duvarının kuzey köşesinde, muhtemelen tapınağa adanmış heykelin bulunduğu taştan dörtgen bir altar kaidesi bulunurdu. Orta Asya'da ve İran'da başka tapınaklarda da rampalı veya merdivenli ana girişin dışında, ritüel amaçlı kullanılan ikincil merdivenler yer alırdı. Sogdiana'da Ahamanişler devrinden kalmış olan ve bir platform üzerinde yükselen Sangir Tepe Ateş Tapınağı¹²³ dört sütunlu ve ateş altarı merkezi ana mekânının (naos) önünde ve güneyinde, ana giriş rampası yer alan eyvanın (portik) doğu tarafında, tapınağa girişi sağlayan dar yan merdiven bulunurdu. *Ayadana* olarak da tanınan Susa'daki yapının önceleri Ahamanişler devrinde II. Artaserhas zamanında (MÖ 404-358) Zerdüştlükle bağlantılı ateş tapınağı olarak yapıldığı düşünülmeye¹²⁴ karşın sonraki incelemelerde MÖ 2. yüzyılda Seleukoslar devri sonları veya Partlar devri başlarında hangi külte adandığı tartışmalı bir tapınak olarak yapıldığı ağırlık kazanmıştır¹²⁵. Aşağı seviyedeki avludan geniş basamaklı ana giriş merdiveni ile yüksekteki tapınak binasına geçilirdi. Ana girişin sağlandığı çok sütunlu eyvanlı ön mekânın (portik) iki yanında da yine avludan ana tapınak binasına geçiş sağlayan dar birer merdiven bulunurdu. Bu merdivenlerin bitiminde yanlarda birer küçük izole mekân yer alırdı. Yan mekânlar ile dar merdivenler, dört sütunlu merkezi ana mekânı (naos) üç yönden çeviren koridorlar ile bağlantı kurardı. Yan mekânlar, sütunlu eyvanlı (portik) ön giriş mekânının iki tarafında yer alırdı. Susa Tapınağı'ndaki yan mekânlar, Susa Tapınağı ile benzeri plana sahip olan Oxus (Amuderya) Nehri ve ateş kültleri ile ilişkili Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı'ndaki (MÖ 4. yüzyıl sonu - 3. yüzyıl başı) sütunlu eyvanlı ön mekânın (portik) iki tarafındaki ateş altarı barındıran küçük izole *ateşkede* mekânlarını hatırlatır. Ateş kültü ile ilgili ateş altarı ve kül, ilâh kültü ile ilgili heykel tespit edilmemesine karşın Susa'daki yapı, genel planı ve tapınak içi ritüel mimari düzenleme ile yapı girişindeki nişler açısından değerlendirildiğinde, Zerdüşçülük ile bağlantılı doğal ilah ve ateş kültleri ilişkili sinkretik özellikte bir tapınak olabileceğini düşündürmektedir. Güney Baktriana'da yüksek bir tepede inşa edilmiş ve günümüzde Surh Kotal ismiyle tanınan tapınakta bulunmuş olan taş yazıtı (SK4) göre¹²⁶ tapınak I. Kanişka (MS 127-150) tarafından yaptırılmış ve sonradan oğlu Kral Huvışka zamanında (MS 150-190), Nukunzuk tarafından onarım geçirmiş olup ve ilk yapıldığında *Muzaffer Kanişka Tapınağı/ Bagolaggo* (tanrıların evi) ismiyle tanınıyordu. Avlu ortasında bir platform üzerinde yükselen Surh Kotal A

¹²⁰ Şkoda 2009, 256, fig. 121.1-3; Grenet 2015b, 138, 141; Shenkar 2014, 122-123, fig. 103-107; Shenkar 2017, 198, 204.

¹²¹ Şkoda 2009, 256, fig. 121.4; Shenkar 2014, 123-124, fig.108-110; Shenkar 2017, 197-198.

¹²² Shenkar 2014, 122-124, 307-309, fig. 106, 108, 110.

¹²³ Rapen – Hasanov 2013, 50-51, fig. 2.2.

¹²⁴ Dieulafoy 1892, 391, 411-419, fig. 264.

¹²⁵ Ghirshman 1976, 197-200, fig. 45; Stronach 1985, 619-621, fig. 3.6.

¹²⁶ Cribb 1996, 109; Sims-Williams 2012, 78-79.

Tapınağı (Fig. 33)¹²⁷ ana binasının etrafını çeviren portikli bölüme, doğudan geniş ana giriş merdivenin yanısıra arkadan batı cephesi güney köşesinden de küçük bir merdiven ile ulaşılmaktaydı. Bu küçük merdivenin yakınında, A Tapınağı'nın güney cephesi batı köşesine sonradan eklenmiş merkezi mekânlı ve çevre koridorlu ufak bir kare planlı *ateşkede* (D Tapınağı) bulunmaktaydı. A Tapınağı ana binasının üç yönden koridorlar ile çevrili dört sütunlu merkezi mekânın (naos) ortasında büyükçe taştan kare bir podyum/kaide bulunmaktaydı. A Tapınağı genel planında özellikle Orta Asya ve İran Zerdüşçülük tapınak mimarisi özellikleri göstermesiyle birlikte mimari detaylarda Hellenistik etkilerden rahatlıkla bahsedebiliriz. A Tapınağı için önceleri ateş tapınağı fikri ön plandayken sonradan kraliyet veya hanedanlık tapınağı fikri yaygınlık kazanmıştır. Naos mekânında tespit edilmiş küller sonradan geçirdiği yangınla (MS 3. yüzyıl) ilgili olup ana mekânda ateş kültü ve ilah kültü ile ilgili net veri tespit edilmemiştir. Verilerin olmamasından dolayı dört sütun ortasındaki yerden yükseltilmiş kare büyük taştan podyum/kaide hangi kült için kullanıldığı açık değildir. Avluda ise muhtemelen Kuşan kralları ile ilgili heykeller tespit edilmiş olup bunlardan bir tanesi, Mathura'da Mat Tapınağı'nda bulunmuş olan ve üzerindeki yazıtta *Büyük Kral, Kralların Kralı, Tanrının Oğlu Kanişka* yazılı heykele yakından benzerliğinden dolayı muhtemelen I. Kanişka'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar ilah heykeli bulunmasa da yazıtta (SK4) göre tapınak için Baktrian dilinde *Bagolaggo* kullanılmış olup bu kelime 'tanrıların evi' anlamına gelmektedir. Aynı zamanda yazıtta göre bu tapınakta tanrılar yaşamaktaydı. Aynı bölgede I. Kanişka tarafından yaptırılan ve o dönemde *Tanrının Suyu* olarak bilinen Rabatak Tapınağı yazıtına göre¹²⁸, I. Kanişka *Tanrı* ve *Tanrının Oğlu* idi ve krallığını başta *Nana* olmak üzere diğer tanrılardan almıştı. Kanişka, yazıtta geçen kral olmuş atalarının ve tanrıların heykellerinin muhtemelen tapınağa konulmak üzere yapılmasını emretmiştir. Rabatak Tapınağı yazıtında son derece saygı gösterilen ilahların çoğu (*Aurmuzd/ Ahura Mazda, Sroşard/ Sroş, Narasa, Mihir/ Mitra*) Avesta kutsal kitabında geçmekteydi. Kanişka devri Kuşan sikkeleri¹²⁹ üzerinde de yine ağırlıkta olarak Zerdüşçülük panteonundan ilahlar yer almaktaydı (*Nana, Miiro 'Mitra/güneş', Mao 'Mah/ay', Athšo 'ateş', Oado 'rüzgar'*). Sonradan Zerdüşçülük panteonu içine girmiş olan Mezopotamya kökenli *Nana*¹³⁰, İran ve Orta Asya'da özellikle Kuşan Krallığı ile Baktriana ve Sogdiana bölgelerinde Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'da son derece prestijli ve popüler bir ilahtı. Her ne kadar resmi olarak Zerdüşçülük inancında olmamalarına karşın özellikle I. Kanişka devrinde Kuşanlılar, bölgede köklü ve saygın bir yeri olan bu inanca ait öne çıkan bazı ilahların kültlerini, kendi atalar kültü ile birleştirerek dinsel-siyasi bir güç olarak uyguladıkları anlaşılmaktadır. Genel değerlendirdiğimizde, muhtemelen Kanişka'nın yaptırdığı kraliyet/hanedanlık tapınaklarından Rabatak Tapınağı gibi Surkh Kotal A Tapınağı da muhtemelen atalar-ilah ve ateş kültleri ile ilişkili olup merkezi mekândaki (naos) taş kaide üzerinde ilah heykeli veya heykelleri yükselmekteydi ve portatif altarda kutsal ateş yanmaktaydı. Avluda da atalar kültü ile bağlantılı ölmüş olan ve yaşayan Kuşan krallarının heykelleri sıralanmıştı. Bir platform üzerinde, içlerinde birer dörtgen portatif ateş altarı kaidesi bulunan ve her biri koridorlar ile çevrili iki mekândan oluşmuş Peykent Ateş Tapınağı (MS 3-4. yüzyıl) 3. evresinde,¹³¹ doğu mekânına güney yönünden yan merdiven ile yoğun kül tespit edilen avludan giriş sağlanıyordu.

¹²⁷ Schlumberger 1953, 235-238, fig. 4, 8, 10-11; Schlumberger 1955, 83-86, fig. 1, 5-7; Schlumberger 1959, 82-86, fig. 1; Schippmann 1971, 492-498, fig. 81-82; Ghirshman 1976, 205-209, fig. 46-47; Yamamoto 1979, 44-45, pl. 35; Schlumberger v.d. 1983, 22-29, fig. 9-10, 23, 26-27, pl. 3-5, 9-14, 36-39; Stronach 1985, 622-623, fig. 3.7; Canepa 2013, 343; Boucharlat 2014, 11; Grenet 2015a, 203-217, 226-229, fig. 3.

¹²⁸ Sims-Williams 1996, 77-82; Cribb 1996, 107-111; Sims-Williams 2012, 77-78.

¹²⁹ Cribb 1996, 108.

¹³⁰ Boyce 1982, 30-31; Cribb 1996, 107-109; Grenet 2015a, 204, 210, 222.

¹³¹ Omel'chenko 2012, 81, fig. 6, 7.1.

Arkeolojik veriler, Yerkurgan Merkez Tapınağı'nın yanındaki Doğu Tapınağı'nda da (MS 3-4. yüzyıl) (Fig. 3) benzeri düzenlemeye ve ritüele işaret etmektedir. Doğu Tapınağı ana mekânı (naos) içinde tespit edilmiş ilah heykelleri ile tapınağın ana mekânının önündeki çok sütunlu eyvanın (portik) köşesindeki dar yan girişten ulaşılan batısındaki mekânda (belki de içinde ateş altarı bulunan *ateşkede* mekânı idi) tespit edilmiş yoğun küllerden¹³², Yerkurgan Doğu Tapınağı'nın Pencikent I. Tapınak gibi ilah ve ateş kültleri ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Tapınağı ana mekânın güney girişinin karşısındaki kuzey duvarının ortasında büyük bir niş ve önünde podyum/kaide bulunmaktaydı. Muhtemelen bu nişte tapınağa adanmış ilahın heykeli yükselmekteydi ve sürekli kutsal ateş yanan *ateşkede* mekânından getirilen ateş, heykelin önündeki portatif altarda yakılmaktaydı. Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda gördüğümüz merdiven, belki de ilah-ateş kültleri ile ilişkili Pencikent I. Tapınak ile Yerkurgan Doğu Tapınağı ve ateş kültü ile ilişkili Sangir Tepe ve Peykent tapınaklarında olduğu gibi Yerkurgan Merkez Tapınağı merkezi bölümde (kazısı tamamlanmamış alan), kutsal ateşin yandığı veya tapınağa adanmış ilah heykelinin yer aldığı merkezi ana mekânın (naos) bulunduğu yükseltilmiş bölüme geçiş için kullanılmış olabilir. Yerkurgan Tapınağı'nda tahmini olarak bahsettiğimiz ana mekânın bulunduğu yükseltilmiş bölüm, henüz tespit edilmemiş olup önümüzdeki yıllarda yapılacak arkeolojik çalışmalarla konu aydınlığa kavuşacaktır.

Zerdüştcülük Tapınak Mimarisi Gelişimi

Arkeolojik veriler, Orta Asya'da ateş kültürünün Zerdüştcülük öncesi Hint-İranlılar ve İranlılar'da güçlü bir yeri olduğunu göstermektedir. Bu konuda, daha önce bahsettiğimiz Margiana ve Baktriana bölgelerinde Bronz Çağı'nda MÖ ikinci binden kalmış tapınak komplekslerinde (Margiana: Gonur Tepe, Togolok 1, Togolok 21¹³³, Baktriana: Car Kutan¹³⁴) (Fig. 27-28) tespit edilmiş kutsal sayılan ateş altarı ve korunmuş yoğun küller, Zerdüştcülük öncesi Orta Asya ateş kültü ile ilgili önemli arkeolojik verilerdir. MÖ 1000 civarında oluşmaya başlamış *Avesta* öğretilerine dayalı olarak zamanla Zerdüştcülük inancı gelişmiştir. Bu kutsal metinler temelde eski inançlar ile din adamı Zerdüş'tün öğretilerinden dayanmaktadır. Hint-İranlılar ve İranlılar'ın ateş kültü Zerdüştcülük içinde devam etmiş ve bu inanç içinde merkez kült haline gelmiş olup her şeyin yaratıcısı *Ahura Mazda*'nın oğlu *Atar* ile özdeşleşmiştir. Zerdüştcülük'de Hint-İranlılar kaynaklı doğadan esinlenen çok sayıda ilaha inanılırdı¹³⁵. *Avesta* metinlerinde tapınak ve heykel yapılması konusunda bilgi yoktur. Bu yüzden Ahamanişler devri sonlarına kadar Zerdüştcülük ile bağlantılı içinde ateş altarının ve ilah heykellerinin bulunduğu tapınak yapılmadı. Fakat İran ve Orta Asya'da Ahamanişler'e kadar ve daha sonra, içinde ateş altarı bulunan ateş kültüyle ilişkili Zerdüştcülük ile bağlantılı olmayan tapınaklar inşa edildi. Yine önceden belirttiğimiz gibi Hamadan yakınlarındaki Nuş-i Can Merkez Tapınağı (MÖ 8-7.yüzyıl)¹³⁶ (Fig. 29), İran'da Ahamanişler öncesi en eski ateş kültüyle ilgili tapınaklarından biridir. Tapınağın haç planlı yapısındaki ana mekânının (naos) bir yanında, yukarıya doğru basamaklı yükselen ve üzeri kare olan kerpiçten ateş altarı, Ahamanişler devrinde¹³⁷ gelişen ve Sasaniler¹³⁸ devrinde yapılmasına devam edilen

¹³² Pugachenkova 1996, 20-22, fig. 7-9.

¹³³ Sarianidi 1994, 394-397, fig. 2-4, 6.

¹³⁴ Şirinov 2003, 33-50, Abb. 22-33; Askarov – Shirinov 1994, 16-23, fig. 4-6.

¹³⁵ Boyce 2007, xiii, 1-12; Hintze 2013, 2-5; Kreyenbroek 2013, 10-12.

¹³⁶ Roaf – Stronach 1973, 133-138, fig. 1-7.

¹³⁷ Yamamoto 1979, 30, pl. 7-13.

¹³⁸ Yamamoto 1981, 68-70, pl. 2-16.

ve İran ile Orta Asya'da görülen alt ve üst kısımları basamaklı taştan ateş altırların bilinen en erken örneğidir.

I. Darius'un (MÖ 522-486) Behistun'daki yazıtına göre¹³⁹, Demir Çağı'nda MÖ birinci bin ortalarında İran, Orta Asya, Anadolu, Mezopotamya, Arabistan ve Kuzey Afrika toprakları Ahamanişler'in (MÖ 6-4. yüzyıl) kontrolü altındaydı ve İmparatorluk bu dönemde en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Behistun, Persepolis, Nakş-i Rüstem, Susa ve Hamadan gibi imparatorluğun prestijli yerlerinde, her şeyin iradesinde olduğuna inanılan *Ahura Mazda*'nın isminin geçtiği *Kraliyet Yazıtları*'na göre¹⁴⁰ I. Darius'dan başlayarak Ahamanişler İmparatorluğu'nun resmi inancının Zerdüşçülük olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tarihi bazı bilgilerden, her ne kadar resmi olmasa da Zerdüşçülük, Ahamanişler (Persler) İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros (MÖ 559-530) devrinde¹⁴¹ Batı İran, Doğu İran (Orta Asya), Mezopotamya ve Anadolu üzerinde hâkimiyet kuran Pers İmparatorluğu'nu temsil eden bir din olduğu anlaşılmaktadır. Strabon'a (XI.8.4) göre, Kyros'un Anadolu seferi sırasında Kapadokya Bölgesi Zela yerleşiminde, Persli komutanlar tarafından düz bir alanda kaya üzerine topraktan bir tepe yapılmış, üzerine de başta *Anaitis/Anahita* (*Avesta*'ya göre su-nehir tanrıçası) olmak üzere *Omanus* ve *Anadatus* isimli Persli ilahlar adına duvarla çevrili bir altar yapıldı. Strabon'un verdiği bu bilgiler aynı zamanda bize, Zerdüşçülük inancının Kyros zamanında İmparatorluğu temsil eden bir din olduğunu da gösterir. Muhtemelen bu kutsal suni tepe, Yerkurgan Platformu gibi Zerdüşçülük ile ilişkili açık hava resmi dinsel törenleri için üzerinde ilahlara adanmış altar bulunan duvarla çevrili kutsal bir platformdu. Bu kutsal platformda altar bulunmasından dolayı, hayvan kurbanı sırasında altar ve ateşin olmadığını belirten Herodotos'u dikkate alırsak, Zela yerleşimindeki suni kutsal platformda hayvan kurban töreni yapılması mümkün gözükmemektedir. Burada muhtemelen ilahlara kansız kurbanlar sunulmaktaydı. Belki de ilahlara adanmış altarda törensel ateş de yakılmaktaydı. Bu kayıtla paralel olarak Orta Asya'da Baktriana'da bir Hellenistik devir yerleşmesi olan Ay Hanım'daki muhtemelen *Zeus*'a adanmış ana tapınakta bulunmuş olan altın yaldızlı gümüşten disk¹⁴² (MÖ 3. yüzyıl) üzerindeki sahnenin yukarısındaki güneş tanrısı *Helios* figürü ile hilal ve yıldız motifleri altındaki basamaklı podyum-altarda bir tütsü kabı önünde bir din adamının dağlık alanda açık havada dinsel bir tören yönettiği görülmektedir. Altar ve din adamı, karşıdan gelen zafer tanrıçası *Nike*'nin sürdürdüğü ve aslanların çektiği arabadaki *Kybele* tanrıçasına ve yukarıdaki güneş tanrısına yöneliktir. Bu diskte özellikle Helen ve İran inançlarının sentezini görmekteyiz. Diskte, açık havada yüksek yerdeki bir altarda sunu sahnelerinin görülmesi konumuz açısından dikkate değerdir. Strabon'un kaydında geçen Zela yerleşiminde açık havada üzerinde *Anahita*'ya adanmış altar bulunan platform ve *Kybele Diski*'nde açık havada dinsel tören uygulanan podyum-altar ile üzerinde ateş altarı bulunan Yerkurgan Platformu arasında ilişki kurabiliriz. Antik yazar Xenophon (*Kyr.* I.6.1, VII.5.57), Kyros'un öncelikle tanrıça *Hestia*'ya ibadet ettiğini ve din adamı (*magus*) idaresinde başta *Hestia* olmak üzere diğer ilahlara kurban verdiğini kaydetmiştir. Aslında Kyros muhtemelen *Hestia*'ya değil onun temsil ettiği ocak ateşine ibadet etmekteydi. Bu metinde Yunanlı yazar, kendi inancında kutsal ocak ateşine karşılık gelen tanrıça *Hestia* ismini kullanmayı tercih etmiştir. Buradaki ocak ateşi kültürünün, önceki Hint-İranlılar ve İranlılar'ın sürekli yanan ocak ateşi kültürünün¹⁴³ bir devamı olduğu anlaşılmaktadır. Kyros ve sonrasında, sürekli yanan ocak ateşi kültürü toplum içinde yaşamaya devam etmesi yanında, Zerdüşçülük inancının ve onunla ilişkili kutsal ateşin özellikle İmparatorluk inancı ve ateşi olarak

¹³⁹ Tolman 1908a, Bh. Col. I.6.

¹⁴⁰ Tolman 1908a, 2-55.

¹⁴¹ Boyce 2007, 49.

¹⁴² Bernard 1970, 339-347, fig. 31; Bernard 2008, 118, fig.23.

¹⁴³ Boyce 2007, 4.

görüldüğü anlaşılmaktadır. Zerdüşçülük’de ebedi kutsal zafer ateşinin sürekli yanan kutsal ocak ateşi kültünden esinlenmiş olduğu gözükmektedir. Antik yazar Quintus Curtius’a (III.3.9-10, IV.13.12-13, IV.14.24) göre (MS 1. yüzyıl), Persler son dönemlerinde resmi olarak kutsal ve ebedi ateşe inandıkları ve savaşa giderken metal portatif altarda yaktıkları anlaşılmaktadır.

Daha önce bahsettiğimiz üzere Herodotos, Cicero ve Strabon gibi antik devir yazarları başlarda Perslerin (Ahamanişler) tapınak ve heykel yapmadıklarını, açık alanda yüksek bir yerde kurban verdiklerini kaydetmektedirler. Hatta önceleri heykel ve tapınak yapmak günah sayılmaktaydı. Arkeolojik veriler de bunu kanıtlar nitelikte olup Ahamanişler devri ve sonrasında kalmış olan muhtemelen Zerdüşçülük ile ilişkili resmi dinsel törenlerin uygulandığı açık hava kutsal platformları, antik devir yazarlarının da değindiği çeşitli ilahlara adanmış açık hava kurban törenleri ile ilgili gözükmektedir. Ahamanişler devrinden Kök Tepe¹⁴⁴ ve Paçmak Tepe¹⁴⁵, sonrasında Hellenistik devirden Ay Hanım¹⁴⁶ gibi Orta Asya platformları, muhtemelen Zerdüşçülük ile bağlantılı açık hava resmi dinsel törenleri ile ilgiliydi. Genellikle platformlar güneşin doğduğu yön olan doğu yönüne göre konumlanmışlar ve kare planlı platformlara çıkış batıdan basamaklı olarak sağlanıyordu. Bu platformlar, antik devir yazarlarının belirttiği gibi muhtemelen açık havada yüksek yerde ilahlara adanmış kurban sunuları ile ilgiliydi. Bu kurban törenleri din adamları (*magi*) tarafından temiz yerde idare edilirdi. Açık hava törenleri ile ilgili platformların yapılması geleneği, tapınakların yapılmaya başlanmasından sonra da devam etmiştir. Açık hava törenleri, muhtemelen Ahamanişler öncesi bölgedeki Hint-İranlılar ve İranlılar dinsel geleneğinin bir devamı idi. Örneğin Orta Asya’da Margiana’da MÖ ikinci bin sonlarından Togolok 21 Tapınak Kompleksi’nin (Fig. 27) dışında açık havada tespit edilmiş ve muhtemelen ilahlara sunu için kullanılmış kerpiçten platformlar ile yoğun küller bulunan ateş altarı¹⁴⁷, resmi açık hava törenleri ile ilgili gözükmektedir. Zerdüşçülük ortaya çıktıktan sonra muhtemelen Ahamanişler’e kadar fazla yaygın ve güçlü değildi. Zerdüşçülük, Ahamanişler ile birlikte siyasi-dinsel bir güç olarak imparatorluğun inancı olmasına karşın muhtemelen halk arasında yaygınlaşması daha geç olmuştur. İran ve Orta Asya’da halk arasında muhtemelen geleneksel olarak çeşitli doğal ilahlara inanılması ile birlikte özellikle ocak ateşi ve su kültürleri yaygındı.

Babil Şehri’nde önde gelen bir rahip olan Berossus’un MÖ 3. yüzyılın ilk yarısında hazırladığı *Babil Tarihi* isimli eserine göre¹⁴⁸, II. Darius’un oğlu II. Artaserhas (MÖ 404-358) devrinden önce İranlılar (Persler, Medler), özellikle ateş ile suya inanıyorlar ve ilahların heykellerine inanmıyorlardı. Fakat II. Artaserhas zamanında ilahların heykellerine ibadet edilmeye başlandı. Ahamanişler’in kontrolündeki Babil’de II. Artaserhas zamanında ilk defa *Anahita* (*Anaitis=Afrodit*) heykeli yapıldı ve bu ilah heykeline tapınım Ahamanişler kontrolündeki birçok yer gibi Orta Asya’daki Baktriana bölgesinde de zorunlu hale getirildi. Muhtemelen Geç Ahamanişler devrinde, Zerdüşçülük ile bağlantılı ilahlar için yapılmaya başlanan heykellerle birlikte onların korunduğu tapınaklar da yapılmaya başlandı. İran ve Orta Asya’daki arkeolojik veriler de bu durumu destekler niteliktedir. İran ve Orta Asya’dan en erkeni Geç Ahamanişler devri MÖ 4. yüzyıla tarihlenen bazı Zerdüşçülük tapınaklarının kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Bu tapınakların mimari planları ile kuruluşlarında ve mimari detaylarında, İran ve Orta Asya mimari özellikleri etkili olması ile birlikte eski Mezopotamya ve Hellenistik mimarinin etkisi de önemli olmuştur. Geç

¹⁴⁴ Rapin 2007, 36-38, fig. 4b.

¹⁴⁵ Pidaev 1974, 33-38, fig. 2; Boyce – Grenet 1991, 182.

¹⁴⁶ Bernard 1976, 306-307; Boyce – Grenet 1991, 181-182.

¹⁴⁷ Sarianidi 1990, 159-162, fig. 1-4; Sarianidi 1994, 394, fig. 4.

¹⁴⁸ Burstein 1978, II.5.2.

Ahamanişler devrinden Sogdiana'da Sangir Tepe Tapınağı¹⁴⁹, Baktriana'da Kindık Tepe Tapınağı (MÖ 4. yüzyıl)¹⁵⁰ ve Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı (MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başı)¹⁵¹ (Fig. 32), Parthia'da Mansur Tepe Kuzey Tapınağı (MÖ 2. yüzyıl)¹⁵² (Fig. 24), Fergana Margilan'da Kızlar-tepe Tapınağı (MS ilk yüzyıllar)¹⁵³ (Fig. 25), Baktriana'da Surh Kotal A ve B Tapınakları (MS 2. yüzyıl)¹⁵⁴ (Fig. 33), Sogdiana'da Kurgan Tepe Tapınağı (MS 3-4. yüzyıl)¹⁵⁵, Usturuşana'da Ak Tepe Tapınağı (MS 4-7. yüzyıl)¹⁵⁶ (Figür 26), Sogdiana'da Pencikent I.-II. Tapınaklar (MS 5 yüzyıl)¹⁵⁷ (Fig. 23) ve Peykent Tapınağı (MS 3-4. yüzyıl)¹⁵⁸ Orta Asya topraklarında Antik Çağ'da ve Erken Orta Çağ'da Zerdüş-tçülük ile bağlantılı, ateş ve çeşitli ilah kültleri ile ilişkili dinsel yapılarıdır. Ağırıklı olarak kerpiçten yapılmış bu tapınaklar, genellikle merkezi planlıydı. Üzerinde ebedi kutsal ateşin yandığı altın veya üzerine ilah heykeli ile portatif ateş altınının bulunduğu kaidenin yer aldığı kare veya dikdörtgen planlı ana mekân (naos), genellikle ana tapınak yapısının merkezinde yer almaktaydı. Altar ve kaide, ana mekânın merkezinde (bazen dört sütun ortasında) olabildiği gibi ana mekânda giriş karşısındaki duvarın önünde de yer alabiliyordu. Merkezi ana mekân etrafında (üç veya dört yönde), ritüel amaçlı koridorlar ve ikincil mekânlar bulunmaktaydı. Ana mekânın (naos) önünde bazen portik (eyvan, pronaos) yer alabiliyordu. Tapınakların ana binası bir platform üzerinde kare veya dikdörtgen planlı olarak yükselirdi ve binaya önden bir rampa veya merdiven ile çıkılırdı. Tapınakların önünde genellikle avlu bulunmaktaydı. Tapınakların naos mekânlarında görülen kerpiç, tuğla ve taş altınlar veya kaideler, genellikle sabit ve yerden yükseltilmiş olup dörtgen planlıydı. Ana mekânlarda (naos) genellikle merkezde yer alan altınların üzerinde ebedi kutsal ateş yanarken, merkezde veya kapının karşısındaki duvar önünde yer alan kaideler üzerinde ise tapınağa adanmış ilah heykeli ile birlikte portatif ateş altın veya sadece portatif ateş altın yer almaktaydı. Tapınaklar sadece ateş kültü ile ilişkili olabildiği gibi ilah ve ateş kültleri ile ilişkili sinkretik özellikte de olabiliyordu. Ateş kültü ile ilişkili ateş tapınaklarında (Sangir Tepe, Kindık Tepe, Kızlar-tepe, Kurgan Tepe, Ak Tepe, Peykend, Surh Kotal B) (Fig. 25-26, 33) genellikle merkezi ana mekânın ortasında yer alan altınlarda (bazen dört sütun ortasında) veya kaide üzerindeki portatif altın muhtemelen sürekli yanan kutsal ocak ateşi kültü geleneği ile ebedi kutsal ateş sürekli yanmaktaydı. İlah ve ateş kültlerinin birlikte görüldüğü tapınaklarda ise tapınağa adanmış ilah heykeli, merkezi ana mekânda daha çok giriş karşısında bazen niş açıklığı bulunan duvar önündeki kaidede (Oxus Tapınağı, Yer-kurgan Doğu Tapınağı, Pencikent I.-II. Tapınaklar) (Fig. 3, 23, 32) veya naos merkezindeki kaidede (bazen dört sütun ortasında) (Surh Kotal A Tapınağı) (Fig. 33) yükselirdi ve önünde yakılmak üzere tapınaklarda bulunan sürekli kutsal ateş yanan ateşkede mekânlarından (Oxus Tapınağı, Pencikent I. Tapınak) ateş getirilirdi. Ay Hanım ana tapınağında (MÖ 300 civarı)¹⁵⁹ görüldüğü gibi Orta Asya'da Hellenistik devir bazı Yunan tapınaklarında da ilah heykelleri naos mekânında giriş karşısındaki niş bulunan duvar önündeki kaide

¹⁴⁹ Grenet 2012, 30; Rapen – Hasanov 2013, 49-51, fig. 2.2.

¹⁵⁰ Grenet 2012, 30-31, fig.2; Rapen – Hasanov 2013, 49, 51, fig. 2.3.

¹⁵¹ Litvinskii – Pichikian 1994, 48-58, fig. 4-5, 11-12; Litvinskij – Picikjan 2002, 13-71, fig. 5; Shenkar 2011, 120-123, fig. 4; Boucharlat 2014, 11.

¹⁵² Ghirshman 1976, 211, fig. 49; Koşelenko v.d. 2000, 88, 109, 111, fig. 3.

¹⁵³ Anarbaev – Maksudov 2007, 44-53, 135-141, fig. 9-12, 70.

¹⁵⁴ Schlumberger 1955, 83-86, fig. 1, 5-7; Schlumberger 1959, 82-86, fig. 1; Schippmann 1971, 492-498, fig. 81-82; Ghirshman 1976, 205-209, fig. 46-47; Yamamoto 1979, 44-45, pl. 35; Stronach 1985, 622-623, fig. 3.7; Canepa 2013, 343.

¹⁵⁵ Pugaçenkova 1987, 47-55; Pugaçenkova 1989, 92-95, fig. 38-39.

¹⁵⁶ Yakupov – Mukimov 2011, 53-55.

¹⁵⁷ Shkoda 1996, 195, fig. 8.; Shkoda 1998, 122-124, fig. 1.

¹⁵⁸ Semenov 1998, 114-115, fig. 3; Omel'chenko 2012, 80-81, 85, 96, fig. 7.1-2.

¹⁵⁹ Bernard 1969, 329, fig. 11, 14.

üzerinde yükselmekteydi. Tapınaklarda (Oxus Tapınağı) (Fig.32) eyvan (portik) ve avlu bölümlerinde de kaide olabiliyordu. İran'da Seleukoslar devrinden (MÖ 312-63) kalmış olan Frataraka/Persepolis (MÖ 3. yüzyılın ilk yarısı) ¹⁶⁰ ile Partlar devrinden (MÖ 247-MS 224) kalmış olan, Susa (MÖ 2. yüzyıl)¹⁶¹, Kuh-i Hvaja (MÖ 2-1. yüzyıl)¹⁶² ve Bard-i Neşande (MS 1-2. yüzyıl)¹⁶³ isimli Zerdüştcülük ile bağlantılı ilah ve ateş kültleri ilişkili tapınaklar, bahsettiğimiz Orta Asya Zerdüştcülük tapınakları ile benzeri mimari ve dinsel özelliklere sahipti. Bu İran tapınakları genel hatlarıyla önü avluya açılan portik (eyvan), dört sütunlu merkezi ana mekân (naos) ve merkezi mekânı üç yönden çeviren koridorlardan oluşmaktaydı. Tapınakların bir bölümünün (Oxus, Frataraka, Surkh Kotal A ve B, Ak Tepe, Pencikent) girişi güneşin doğduğu yön olan doğuda yer alıyordu. Orta Asya ve İran'da gördüğümüz Zerdüştcülük ile bağlantılı MÖ 4. yüzyıl sonlarından itibaren tapınaklarda görülmeye başlamış olan önü eyvanlı (portik, pronaos) ana mekân (naos) düzenlemesinin benzerleri Bronze Çağı prestijli megaronları¹⁶⁴ ile bu megaronların çekirdeğini meydana getirdiği sonradan gelişen Yunan tapınaklarında görülmüştür. Hellenizmin MÖ 4. yüzyıl sonlarından itibaren İran ve Orta Asya'yı etkilemeye başladığını düşünürsek, Yunan tapınak mimarisinin o dönemde yeni oluşmaya başlamış Zerdüştcülük tapınak mimarisi planlanmasını da etkilemiş olabileceğini düşünebiliriz. Bazı Zerdüştcülük tapınaklarındaki sütun kaidesi ve başlığı gibi mimari detaylarda, Hellenistik mimarinin etkilerinden rahatlıkla bahsedebiliriz. Fakat Orta Asya ve İran'daki Zerdüştcülük tapınaklarında yine de saf Hellenistik mimariden bahsedemeyiz. Sadece genel planda ve bazı mimari detaylarda bu etkiyi görebiliriz. Orta Asya ve İran'daki Zerdüştcülük tapınaklarında Hellenistik mimarinin etkilerinin yanısıra Mezopotamya mimarisinin de etkilerinden bahsedebiliriz. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, tarihi kayıtlara göre, ilah heykelleri ve tapınakları olmayan Ahamanişler'de, II. Artaserhas (MÖ 404-358) zamanında Zerdüştcülük ile bağlantılı ilk ilah heykeli Babil'de yapılmıştır ve muhtemelen heykelin bulunduğu ilk tapınak da aynı dönemde yine bu şehirde inşa edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Hellenizm öncesi Geç Ahamanişler devrinde, içinde ilah heykeli bulunan ilk Zerdüştcülük tapınaklarının, geleneksel olarak ilah heykeli bulunan Mezopotamya tapınak mimarisi ve sanatının etkisinde meydana getirilmiş olabileceği düşünebiliriz. Babil'de ilk yapılan ilah heykelinin (muhtemelen ilk tapınak ile birlikte) ardından bu dinsel uygulama bütün imparatorlukta zorunlu hale getirilmiştir. Farklı kültürlerin mimari etkisi altında gelişmesi ile birlikte Orta Asya ve İran Zerdüştcülük tapınaklarında özgün bir mimarinin gelişim göstermesi onun asıl yerel mimari gelenekten beslendiği göstermektedir. Daha önce bahsettiğimiz gibi Orta Asya'daki konut (Ay Hanım, MÖ 2. yüzyıl) ve saray (Yerkurgan, MS 3-4. yüzyıl) yapıları içinde, üç yönden koridorlar ile çevrili merkezi ana mekânlı, önünde avluya açılan eyvanlı mekân bulunan Zerdüştcülük tapınaklarına benzer geleneksel düzenlemeler görülmekte idi. Geleneksel olarak kutsal ocak ateşinin yandığı profan yapılar ile ebedi kutsal ateşin yandığı ve ilah heykelinin bulunduğu tanrının evi olarak kabul edilen tapınaklar arasında mimari açıdan etkileşimler olabileceğini düşünebiliriz. Geç Ahamanişler devrinden Sasaniler devrine kadar bazı Zerdüştcülük tapınaklarının (Sangir Tepe, Kindık Tepe, Oxus, Frataraka, Susa, Kuh-i Hvaja, Surh Kotal A, Pencikent) merkezi

¹⁶⁰ Herzfeld 1941, 275-276, 286, 301; Schmidt 1953, 56, fig. 16-17; Schippmann 1971, 177-185, fig. 24; Boyce 1975a, 460-461; Ghirshman 1976, 200-205; Stronach 1985, 612-617, fig. 4; Boyce - Grenet 1991, 110-118; Shenkar 2011, 118-120, fig. 2-3.

¹⁶¹ Dieulafoy 1892, 411-419, fig. 264; Schippmann 1971, 266-273, fig. 38; Boyce 1975a, 458-459; Ghirshman 1976, 197-200, fig. 45; Yamamoto 1979, 37, fig. 5; Stronach 1985, 619-621, fig. 3.6; Shenkar 2011, 122, fig. 14.11; Canepa 2013, 320.

¹⁶² Herzfeld 1941, 291-302; Gullini 1964, 253-273; Schippmann 1971, 57-70, fig. 9-10; Boyce 1975a, 461; Ghirshman 1976, s. 205; Yamamoto 1979, 43, fig. 6; Stronach 1985, 618 - 619; Boyce - Grenet 1991, 149 - 151; Shenkar 2011, 120, 130, 14.10.

¹⁶³ Schippmann 1971, 251-258, fig. 37; Ghirshman 1976, 39-51, fig. 16; Shenkar 2011, 122.

¹⁶⁴ Hopkins 1968, 45-53, fig. 1-2.

ana mekânlarının (Fig. 32-33) ortasında kare alan yaratan dört sütun uygulaması (bazen ortalarında altar veya kaide bulunmaktaydı), Margiana'da Bronz Çağı'ndan Car Kutan Tapınağı Kompleksinin¹⁶⁵ (Fig. 28) ortasındaki platformda, dörtgen alan yaratan dört ayakta oluşmuş üzeri örtülü, dört yöne açık, ortasında ateş altarı bulunan *çar-tak* tipi mekândan anlaşıldığı üzere MÖ ikinci bine gitmektedir. Önceleri tapınağa bağlı açık havada uygulanan *çar-tak* tipi mimari kuruluşu, Geç Ahamanişler devri Zerdüşçülük tapınaklarından başlayarak tapınakların çevre koridorlu naos mekânlarının ortasında kare alan yaratan dört sütun ile devamlılık bulmuş ve sonrasında Sasaniler devrinde genellikle etrafı koridorlar ile çevrili, üzeri kubbeli, dört yönden koridorlara açıklığı olan dört kalın ayakta oluşmuş *çar-tak* tipi mekândan meydana gelmiş taşta dörtgen planlı ateş tapınağı¹⁶⁶ modelleri ortaya çıkmıştır. Bu Sasanî devri *çar-tak* tipi ateş tapınaklarının merkezinde sürekli ateş yanan altar bulunmaktaydı. Orta Asya ve İran'da önce antikçağ ve sonra Erken Orta Çağ Zerdüşçülük tapınaklarında yaygın olarak gördüğümüz merkezi mekân ve çevre koridorlu mimari düzenin kaynağını Orta Asya'da MÖ ikinci binden kalmış olan merkezi avlulu ve çevre koridorlu¹⁶⁷ (Fig. 27) ateş kültürüyle bağlantılı bahsettiğimiz dinsel yapılarda arayabiliriz. Orta Asya'da Zerdüşçülük mimarisinde gördüğümüz merkezi mekân ve çevre koridorlu mimari düzen sonrasında Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'da Orta Asya'da yapılmış olan Budist tapınaklarında da¹⁶⁸ yaygın olarak kullanılmıştır.

MÖ 9-8. yüzyılda oluşmaya başlamış ve zamanla gelişmiş olan Yerkurgan Şehri'nin ortası, muhtemelen Ahamanişler zamanında, etrafı duvarla sınırlandırılmış kutsal bir alandı. Muhtemelen içinde portatif ateş altarnın bulunduğu altar kaidesi bulunan Yerkurgan'daki kutsal açık alanda, ateş kültürüyle ilgili açık hava resmi dinsel törenleri uygulanmaktaydı. Fakat şehrin ortasının kutsal alan olması muhtemelen Ahamanişler öncesine gitmekteydi. Yerkurgan Şehri'nin ortası muhtemelen önceleri Ahamanişler İmparatorluğu'nun siyasi-dinsel gücünü temsil eden Zerdüşçülük ile ilişkili, din adamlarının (*magi*) idare ettiği açık hava resmi dinsel törenlerine sahne olmaktadır. Orta Asya'da ateş kültürüyle bağlantılı açık hava resmi törenleri Zerdüşçülük öncesine gitmekte olup sonrasında Zerdüşçülük içinde devamlılık bulmuştur. Orta Asya'da açık hava resmi dinsel törenleri uygulanan kutsal avlular, daha önce belirttiğimiz Margiana ve Baktriana bölgelerinde Zerdüşçülük öncesi ateş kültürüyle ilişkili tapınak komplekslerinde (Gonur Tepe, Togolok 1, Togolok 21, Car Kutan) (Fig. 27-28) görüldüğü üzere MÖ ikinci bine Hint-İranlılara kadar gitmektedir. Daha sonrasında Yerkurgan gibi Sogdiana'da bulunan Semerkand yakınındaki Kök Tepe'de, MÖ birinci binin ikinci çeyreğinde yapılmış ve içinde ateş yeri olan etrafı duvarla çevrilmiş muhtemelen ateş kültürüyle ilgili dinsel fonksiyonu bulunan kutsal bir avlu yer almaktaydı¹⁶⁹. Zamanla Kök Tepe'deki kutsal avluya Ahamanişler zamanında yukarıda bahsettiğimiz açık hava kurban törenleri ile ilgili platform inşa edildi. Bölgede Zerdüşçülük ile ilgisiz kutsal açık alan uygulanması Ahamanişler öncesine gitmekle birlikte Ahamanişler devrinde de uygulanmaya devam edilmiştir. Ahamanişler zamanında, İmparatorluk inancı olan Zerdüşçülük'den farklı olarak Hint-İranlılar ve İranlılar geleneğinden gelen ateş kültürüyle ilişkili önceden bahsettiğimiz İran'daki Dahan-i Ghulaman Tapınağı'nın (MÖ birinci bin ortası) (Fig. 30) merkezinde üç ateş altarı bulunan avlusunda¹⁷⁰, açık hava dinsel törenleri

¹⁶⁵ Şirinov 2003, 33, Abb. 23-24, 26-27.1; Askarov – Shirinov 1994, 16-23, fig. 4-6, 8.

¹⁶⁶ Boyce 1975a, 463-464; Yamamoto 1981, 79, pl. 50-52.

¹⁶⁷ Sarianidi 1994, 396, fig. 6.

¹⁶⁸ Stavisky 1993/1994, 131; Hmel'nitskiy 2000, 222-239, fig. 237-238, 242, 247-252; Çeşmeli 2010, 82-83.

¹⁶⁹ Rapin 2007, 33-38, fig. 2.A., fig. 3.b; Rapen – Hasanov 2013, 50-51, fig. 2.2.

¹⁷⁰ Scerrato 1966, 13-16, fig. 9, 14-15; Boyce 1982, 128-129.

yapılmaktaydı. Bu tapınakta yoğun bir şekilde kül ile yanık kemiğin birlikte¹⁷¹ tespit edilmesi, Hint-İranlılar ve İranlılar geleneğinde hayvan kurban verilen törenlerin yapıldığını göstermektedir. Önceden bahsettiğimiz MÖ II. binden Car Kutun Tapınağı platformu üzerinde ateş altarının bulunduğu dört yönden açık *çar-tak* yapısının karşısındaki merdivenle inilen eyvanlı mekânda saklanmış olan ve içinde kemik parçaları bulunan kutsal küller¹⁷², Hint-İranlılar'ın ateş kültüyle bağlantılı açık hava hayvan kurban törenleri ile ilişkili gözükmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi ateşe kanlı kurban sunulması Zerdüşçülük yasaktı ve *Avesta* öğretilerine göre ölü bedeni ile ateş kirletilmemeliydi. Yine önceden belirttiğimiz üzere antik kaynaklara göre İmparatorluk inancı Zerdüşçülük olan Persler (Ahamanişler), açık hava törenlerinde ateşe ölü olan hiçbir şey sunmazdı. İran'da Kyros zamanında, Ahamanişler İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Pasargadae Şehri'nde, daha önce belirttiğimiz gibi içinde ateş altarı kaidesi ve merdivenli küçük bir podyum bulunan kutsal bir alan (Fig. 31) yer almaktaydı. Burada muhtemelen kral ve din adamlarının (magi) katıldığı Zerdüşçülük ile bağlantılı İmparatorluk resmi açık hava dinsel törenleri gerçekleştiriyordu. Görüldüğü üzere Ahamanişler devrindeki açık hava törenlerinde, İmparatorluk resmi inancı Zerdüşçülük ile bağlantılı ateş ritüelleri uygulanması yanında Zerdüşçülük öncesi eski ateş ritüelleri de uygulanmaktaydı. Geç Ahamanişler devri ile birlikte zamanla Zerdüşçülük ile bağlantılı tapınak mimarisinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla geç Antik Çağ'da Yerkurgan kutsal alanına Pencikent yerleşiminde görüldüğü gibi Zerdüşçülük ile bağlantılı iki tapınak inşa edildi. Yerkurgan Merkez Tapınağı muhtemelen sonrasında, Sangir Tepe Tapınağı ve Yerkurgan Doğu Tapınağı gibi kutsal bir platforma dönüştürüldü.

2018 yılında, Yerkurgan Merkez Tapınağı'nın erken kuruluşuna ait merdivenin bulunduğu 2 no.lu oda tabanının üzerinde yoğun bir şekilde hayvan kemikleri tespit edildi. Bu kemikler muhtemelen kurban edilmiş hayvanlara aittir. Hint-İranlılar kaynaklı doğadan esinlenmiş çok ilahlı panteona sahip Zerdüşçülük, her şeyin yaratıcısı gök tanrı *Ahura Mazda*'nın oğlu *Atar* olarak bilinen Zerdüşçülük inancının ve ritüellerinin merkezini oluşturan ateş tanrısı ile Zerdüşçülükte bereketi temsil eden *Anahita* olarak bilinen nehir ve su tanrıçası, Hint-İranlılardan gelen bir gelenek ile sonrasında İranlılarda en çok ibadet edilen ve adak verilen ilahlardandı¹⁷³. Daha önce belirttiğimiz gibi İmparatorluk inancı olarak Zerdüşçülük inancını kabul etmiş olan Ahamanişler (Persler), önceleri ilahlar için heykel ile tapınak yapmamışlar ve eski geleneklere göre açık hava resmi dinsel törenleri gerçekleştiriyorlardı. Fakat Geç Ahamanişler zamanında Zerdüşçülükte ilk *Anahita* heykeli yapılmış ve muhtemelen ilk tapınak da *Anahita* için inşa edilmişti. Herodotos (I.132) ve Strabon'a (XV.3.13) göre başlarda Persler; gök (*Ahura Mazda* = *Zeus*), güneş (*Mitra*), ay, yer, ateş, su ve rüzgar için açık havada yüksek bir yerde kanlı ve kansız kurban verir ve ibadet ederdi. Bu antik yazarlara göre¹⁷⁴ din adamı (*magus*) tarafından idare edilen kurban töreni, açık alanda temiz bir yerde uygulanırdı. Herodotos (I.132), bu kurban törenlerinde altar olmadığını ve ateş yakılmadığını kaydetmiştir. Bu durum muhtemelen sadece kanlı kurban törenleri için geçerliydi. Çünkü önceden bahsettiğimiz gibi açık hava ritüellerinde Persler'in ateş altarı ile çeşitli ilahlara adanmış altar kullandıklarını arkeolojik verilerden ve tarihi kaynaklardan biliyoruz. Persler'in özellikle ateşe ve suya kurban sunduklarını belirten Strabon (XV.3.14), ateşe kabuksuz kuru odun, iç yağı ve sıvı yağ gibi kansız kurbanlar sunulduğunu, ateşe ölü olan bir şey sunmanın ölüm sebebi olduğunu belirtmektedir. Bu bilgi,

¹⁷¹ Scerrato 1966, 14-15; Boyce 1982, 129-130.

¹⁷² Askarov – Shirinov 1994, 17-18, 20.

¹⁷³ Darmesteter 1880, Intr. lviii - lxi; Darmesteter 1883, 52 - 53, Aban Yast I.1-10; Boyce 2007, 3-12, 61-63.

¹⁷⁴ Herod. I.132; Strab. XV.3.13.

Avesta öğretilerine paralel olup *Avesta*'ya göre¹⁷⁵ ölü bedeni ile ateş kirletilmemelidir. Yine Strabon'a göre suya ise nehir, göl ve bir kaynak yakınında bir çukurda kanlı kurban sunulabiliyordu. Fakat suyun kirlenmemesi için kanın suya karışmaması gerekiyordu. *Avesta*'ya göre¹⁷⁶ *Anahita*'ya yani suya kanlı kurbanlar (at, öküz, kuzu) sunulabildiği gibi kansız kurbanlar da (içki, haoma, et, baresma) sunulabiliyordu. *Avesta*'da ve İranlılar'da ateş tanrısı *Atar* gibi son derece saygın bir yeri olan *Anahita*'ya ve bu tanrıçayla bağlantılı su-nehir ilahlarına, sonradan ateş ve diğer ilahlara adandığı gibi tapınaklar adanmıştır. *Anahita* inancı yani su-nehir kültü, ateş kültü gibi Zerdüşçülükte çok önemlidir. Hatta iki kült ile ilişkili sinkretik tapınaklar inşa edilmiştir. Antik yazar Strabon (XV.3.15) (MÖ 64-MS 24), Pers ilahlarına adanmış tapınakların yer aldığı Kapadokya'da, Zerdüşçülüğün bir mezhebinin bulunduğunu ve burada ortasında, *magi* (din adamları) kontrolündeki sürekli ateş yanan altın ve yoğun küllerin bulunduğunu, *Pyraetheia* denilen *ateşkedeler*, *Anahita* ve *Omanus* (*Amanus*) adına yapılmış tapınaklarda da bulunduğunu ve bu tapınaklarda ateş ritüellerinin uygulandığını kaydetmiştir. Antik yazar Pausanias da (MS 2. yüzyıl) benzeri bilgiler vermektedir. Bu kayda göre¹⁷⁷, Anadolu'da Lydia bölgesinde Hierokaisareia ve Hypaipa şehirlerinde Perslerin tapınakları (ateş tapınağı/*ateşkede*) bulunuyordu. Bu tapınaklar herbiri bir mekândan oluşuyordu ve içinde üzerinde kül bulunan altar (ateş altarı) yer alıyordu. Aynı kayda göre, bu tapınaklarda din adamının (*magus*) altara kuru odunlar yığıldığı ve sonra taç giyerek ilahlar için kitaptan dualar okuduğu ve sonra odunların yakıldığı anlaşılmaktadır.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Kültler

Yerkurgan Merkez Tapınağı muhtemelen ateş ve su-nehir kültleri ile ilişkili Zerdüşçülük ile bağlantılı sinkretik özellikte bir tapınaktı. Henüz tespit edilememiş fakat muhtemelen içinde sürekli kutsal ateş yanan *ateşkede* mekânı bulunan Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda tespit edilmiş yoğun kemikler, muhtemelen su-nehir ilâhına sunu için verilmiş kurbanların kemikleridir. Kaşkaderya Nehri'nin yakınında kurulmuş olan Yerkurgan Şehri'nde yer alan Merkez Tapınak'da bulunmuş olan kemikler, muhtemelen nehir ve su tanrıçası *Anahita* veya *Anahita* ile bağlantılı Kaşkaderya Nehri ilahı için kurban edilmiş hayvanlara aittir. Yerkurgan Merkez Tapınağı gibi ateş ile birlikte başka ilahlar ile ilişkili sinkretik özellikte tapınaklar Orta Asya'da bulunmaktaydı. Yukarıda belirttiğimiz Oxus Tapınağı (Fig. 32) ve Pencikent I. Tapınak (Fig. 34) gibi bazı Orta Asya tapınaklarında heykelin bulunduğu ana binanın yan kanatlarında, ortasında kutsal ateşin sürekli yandığı altın yer aldığı *ateşkede* mekânları bulunmaktaydı ve bu mekânlardan ana binada merkezi mekânda bulunan heykelin veya heykellerin önünde yakılması için ateş taşınmaktaydı. Tapınağa adanmış ilaha ait heykel, genellikle ana bina içindeki merkezi ana mekânda, giriş karşısındaki duvarın önündeki (Oxus Tapınağı, Frataraka Tapınağı, Yerkurgan Doğu Tapınağı, Pencikent I.-II. Tapınaklar) veya merkezi mekânın ortasındaki (Surh Kotal A Tapınağı) (Fig. 33) kaide üzerinde yükseliyordu. Bazıları çukurlar içinde olmak üzere yoğun bir şekilde hayvan kemiği kalıntıları¹⁷⁸ bulunan Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı'nda (MÖ 4. yüzyılın sonları-3. yüzyılın başları) tespit edilmiş olan portatif taştan adak altarı üzerindeki Yunanca yazıdan, tapınağın Oxus Nehri (Amuderya) ilahı ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Üzerinde flüt çalan bronzdan *Marsyas* heykeli yükselen taş altar (MÖ 2. yüzyılın ilk yarısı) üzerindeki yazıtta; *Atrosokes adağını Oxus'a adadı* diye kaydedilmiştir. *Kutsal ateşle yanan* anlamındaki *Atrosokes* ismi muhtemelen ateş inancı ile ilişkili bir

¹⁷⁵ Darmesteter 1880, Vendidad Fargard V.Ia.1-7.

¹⁷⁶ Darmesteter 1883, Aban Yast I.9, V.17, VI.21, VII.25.

¹⁷⁷ Paus. 5.27.5-6.

¹⁷⁸ Khojaeva 2013, 115-116.

rahibin ismi idi¹⁷⁹. Bu altarda, Yunanlıların nehirler ilâhı *Marsyas* ile yerel Oxus Nehri ilâhının bütünleşmesini görmekteyiz. Bu adak altarı yazıtı ile *ateşkede* mekânlarındaki ateş altarlarından¹⁸⁰ bu tapınağın nehir (Oxus) ve ateş kültleri ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu nehir ilahı için hayvan kurban ediliyordu ve hayvanın iç yağı da ateşe sunuluyordu¹⁸¹.

Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda 2018 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, yoğun kemiklerin bulunduğu 2 no.lu odanın alt taban seviyesinde, üzerinde üç yılan figürü bulunan seramik parçası tespit edildi. *Avesta* ve *Pehlevi* metinlerine göre¹⁸² *Ahriman* (*Angra Mainyu*) tarafından iyiliği yok etmek için yaratılmış *Azi Dahaka* olarak bilinen üç başlı, üç ağızlı ve altı gözlü yılan, su-nehir ile ilişkili ve kurbağa, kaplumbağa, karınca, kertenkele ve akrep gibi öldürülmesi gereken zararlı hayvanlardan olup bu hayvanlar kötülüğün tarafındadır. Köpek, kunduz, tilki ve firavun faresi yararlı hayvanlar olup *Ahura Mazda* tarafından yaratılmış iyiliğin tarafındadır. *Avesta*'ya göre¹⁸³ *Azi* her ne kadar kötülüğün tarafında olsa da su tanrıçası *Anahita*'ya kanlı kurbanlar (atlar, öküzler ve kuzular) sunarak ibadet etmiştir. *Azi*, iyiliksever *Anahita*'ya yeryüzünün yedi bölgesindeki insanları yok etmek için yalvarır fakat *Anahita* ona yardım etmez. Fakat *Azi* yine de ona içkiler, hediyeler ve kurbanlar sunarak yalvarmaya devam etmiştir. *Avesta* ve *Pehlevi* metinlerine göre¹⁸⁴ *Ahura Mazda* karşıtı karanlığı, kötülüğü ve ölümü temsil eden *Ahriman* (*Angra Mainyu*) tarafından suyun içinde yaratılan ve fırtına bulutu yılanı olan *Azi*, yeryüzünün efsanevi kralı *Yima*'yı yenmiş ve onun yerini almıştır. *Azi* egemenlik için *Atar* (ateş tanrısı) ile gök ile yer arasındaki efsanevi *Vourukaşa* Denizi'nde mücadele etmiştir. Ortasında her şeyi iyi eden ölümsüzlük *Haoma* bitkisinin yetiştiği *Vourukaşa* Denizi, bütün suların toplandığı yerdî ve sonra buradan rüzgarlarla ve bulutlarla yeryüzüne inerdi. *Thraetaona* isimli efsanevi kahraman, *Azi* yenmiş ve onu dünyanın sonuna kadar *Damavand* Dağı'na yollamıştır. Geç Antik Çağ'dan Julius Firmikus Maternus (MS 4. yüzyıl) ateş kültü ve yılan hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Bu yazara göre¹⁸⁵; Persler diğer elementlere göre önceliği ateşe verirlerdi. Onlar için ateş, iki güçten yani iki cinsiyetten meydana geliyordu ve bu yüzden ateşin özünü erkek ve kadın görüntüsü temsil ediyordu. Kadın, üç bölümlü yüz ve ona sarılmış yılanlar ile ifade edilirdi. Erkeğe ise ateş ile bağlantılı *Mitra* veya *sığır hırsız* olarak ibadet ederlerdi.

Sonuç

Verileri genel olarak değerlendirdiğimizde, muhtemelen Ahamanişler devrinde ve sonrasında Yerkurgan Şehri ortasında, İmparatorluk inancı olan Zerdüşteçülük ile bağlantılı ateş kültü ile ilgili resmi açık hava törenlerinin uygulandığı, etrafı duvarla sınırlandırılmış ve içinde, üzerine portatif ateş altarı konulan kaide veya ateş altarı bulunan kutsal bir alan yer alıyordu. Önceleri tapınak inşa edilmeyen Zerdüşteçülük inancında, zamanla ilahlar için heykellerle birlikte tapınakların yapılmaya başlaması ve yaygınlaşması ile Geç Antik Çağ'da (MS 3-4. yüzyıl) Yerkurgan Şehri ortasında Zerdüşteçülük ile ilgili resmi dinsel törenlerin uygulandığı iki tapınak inşa edildi. Bu

¹⁷⁹ Litvinskii – Pichikian 1994, 57-58, fig. 12.

¹⁸⁰ Litvinskii – Pichikian 1994, 52, 53-54, 57-58, fig. 11.

¹⁸¹ Boyce – Grenet 1991, 179; Khojaeva 2013, 118.

¹⁸² Darmesteter 1880, Intr. lxii-lxiii, Vendidad Fargard I.3, XIV.5, XVIII.19, 65; West, 1880: Bundahis 3.15, 19.26; Darmesteter 1883, Aban Yast 8.29, 9.34.

¹⁸³ Darmesteter 1883, Aban Yast 8.28-31.

¹⁸⁴ Darmesteter 1880, Intr. I, li, lxii, lxiii, lxvi, lxix, Vendidad Fargard I.3, V.4.15, XXI.3.4; West 1880, Bundahis 29.8-9; Darmesteter 1883, Tir Yast 5.8-9, Aban Yast 7.25, 8.29, 9.33-34, Zamyad Yast 7.31-37, 46-52.

¹⁸⁵ Campbell 1968, 9; Firmicus Maternus 5.1-2.

tapınakların arasında ise açık hava resmi dinsel törenleri için ateş altarı kaidesi bulunmaktaydı. Tapınaklar ve ateş altarı kaidesi şehrin ortasında dinsel bir kompleks oluşturmaktaydı. Tapınaklardan büyük olan Merkez Tapınağı, muhtemelen dinsel kompleksin ana tapınağı olup su-nehir ve ateş kültleri ile ilişkili sinkretik özellikte bir tapınaktı. Bu tapınak muhtemelen su-nehir tanrıçası *Anahita* veya bu su-nehir tanrıçasıyla ilişkili Kaşkaderya Nehri yerel ilahı ve ateş kültleriyle ilgili bağlantılıydı. Antik kaynaklar ile arkeolojik veriler, İranlılar'ın özellikle ateşe ve suya inandıkları ve bu iki kültü birleştiren tapınaklar yaptıkları anlaşılmaktadır. Merkez Tapınağı'nın henüz detaylı planı ve konstrüksiyonu netlik kazanmamasına karşın dıştan kare planlı duvarlar ile çevrili tapınak yapısının iç bölümü muhtemelen merkezi mekânlı ve çevre koridorlu olup geleneksel merkezi planlı düzene sahip Orta Asya ve İran Zerdüşçülük tapınakları tipindeydi. Muhtemelen tapınak sonrasında Erken Orta Çağ'da üzerinde ateş altarı bulunan ateş ile su kültleriyle bağlantılı açık hava resmi dinsel törenleri ile ilgili kutsal bir platforma dönüştürüldü. Tapınağın bulunduğu Sogdiana'da İran'da olduğu gibi daha çok ruhban, idareci, soylu ve zengin sınıflar tarafından desteklenen çeşitli doğal ilâhlardan oluşmuş panteona sahip Zerdüşçülük, İrani Sogd toplumu içinde İslamiyet'e kadar yaygın oldu.

KAYNAKÇA

Albîrûnî 1879

Albîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, Trans. E. Sachau, W. H. Allen & Co., London, 1879.

Ammianus Marcellinus

Ammianus Marcellinus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus*, Trans. C. D. Yonge, George Bell & Sons, London, 1894.

Anarbaev – Maksudov 2007

A. A. Anarbaev – F. A. Maksudov, *Drevniy Margilan*, Fan, Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, 2007.

Askarov – Shirinov 1994

A. Askarov – T. Shirinov, “The ‘Palace’, Temple, and Necropolis of Jarkutan”, *Bulletin of the Asia Institute* 8, 1994, 13-25.

Bernard 1969

P. Bernard, “Quatrième campagne de fouilles à Ai Khanoum (Bactriane)”, *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 113/3, 1969, 313-355.

Bernard 1970

P. Bernard, “Campagne de fouilles 1969 à Ai Khanoum en Afghanistan”, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 114/02, 1970, 301-349.

Bernard 1976

P. Bernard, “Campagne de Fouilles 1975 à Ai Khanoum (Afghanistan)”, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 120/02, 1976, 287-322.

Bernard 2008

P. Bernard, “The Greek Colony at Ai Khanum and Hellenism in Central Asia”, *Afghanistan: Hidden Treasures from the National Museum, Kabul*, Ed. F. Hiebert, P. Cambon, National Geographic Society, Washington, 2008, 81-130.

Besenval – Francfort 1994

R. Besenval – H. P. Francfort, “The Nad-i Ali ‘Surkh Dagh’: A Bronze Age Monumental Platform in Central Asia?”, *From Sumer to Meluhha: Contributions to the Archaeology of South And West Asia in Memory of George F. Dales, Jr.*, Ed. J. M. Kenoyer, Wisconsin Archaeological Reports 4, Madison, 1994.

Besenval – Marquis 2008

R. Besenval – P. Marquis, “Les Travaux de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan (DAFA): Résultats des Campagnes de l’automne 2007-Printemps 2008 en Bactriane et à Kaboul”. *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 152/3, 2008, 973-995.

Betts – Yagodin 2007

A. V. G. Betts – V. N. Yagodin, “The Fire Temple of Tash-k’irman Tepe, Chorasmia”, *After Alexander Central Asia Before Islam*, Ed. J. Cribb, G. Herrmann, Oxford University Press, New York, 2007, 435-453.

Boucharlat 2014

R. Boucharlat, “Fire Altars and Fire Temples in the First Millennia BC/AD in the Iranian World: Some Remarks”, *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 30 April-4 May 2012*, University of Warsaw, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2014, 7-25.

Boyce 1975a

M. Boyce, "Zoroastrian Temple Cult of Fire", *Journal of the American Oriental Society* 95/3, 1975, 454-465.

Boyce 1975b

M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Vol. 1, E.J.Brill, Leiden-Köln, 1975.

Boyce 1982

M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Vol. 2, E.J.Brill, Leiden-Köln, 1982.

Boyce 1989

M. Boyce, "Ātaškada", *Encyclopaedia Iranica* III/1, 1989, 9-10.

Boyce - Grenet 1991

M. Boyce - F. Grenet, *A History of Zoroastrianism*, Vol.3. E.J.Brill, Leiden, 1991.

Boyce 2007

M. Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs And Practices*, Routledge, London, 2007.

Burstein 1978

M. S. Burstein, *The Babyloniaca of Berossus*, Undena Publication, Malibu, 1978.

Campbell 1968

L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, E. J. Brill, Leiden, 1968.

Canepa 2013

M. P. Canepa, "The Transformation of Sacred Space, Topography, and Royal Ritual in Persia And the Ancient Iranian World", *Heaven on Earth Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World*, Ed. E. Ragavan, Chicago, 2013, 319-372.

Canepa 2015

M. P. Canepa, "Seleukid Sacred Architecture, Royal Cult and the Transformation of Iranian Culture in the Middle Iranian Period", *Iranian Studies* 48/1, 2015, 71-97.

Chosky 2007

J. K. Chosky, "Reassessing the Material Contexts of Ritual Fires in Ancient Iran", *Iranica Antiqua* XLII, 2007, 229-269.

Cicero

Cicero, *The Republic and The Laws*, Trans. N. Rudd, Oxford University Press, New York, 1998.

Cribb 1996

J. Cribb, "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great", pt. 2: "The Rabatak Inscription, Its Historical Implication and Numismatic Context", *Silk Road Art and Archaeology*, 4, 1996, 98-142.

Çeşmeli 2010

İ. Çeşmeli, "Budist Mimarisi'nin Orta Asya'daki Gelişimi", *Mimarlık & Dekorasyon* 196/04, 2010, 76-84.

Çeşmeli – Raimkulov 2013

İ. Çeşmeli - A. Raimkulov, "Özbekistan-Türkiye Uluslararası Arkeolojik Çalışmalar Projesi: Özbekistan'da Yerkurgan Merkez Tapınağı 2013 Yılı Arkeolojik Kazı Çalışması", *Türkiyat Mecmuası* 23, 2013, 241-248.

Çeşmeli v.d. 2016

İ. Çeşmeli – H. Günözü Ulusoy – A. Raimkulov, “Sogdianada Yeni Arkeolojik Keşifler: Yalpak Tepe Sarayı ve Yerkurgan Merkez Tapınağındaki Arkeolojik Çalışmalar (Kaşkaderya-Özbekistan/2003-2013)”, *Art-Sanat* 6, 2016, 11-83.

Çeşmeli v.d. 2019

İ. Çeşmeli – A. Raimkulov – H. Günözü Ulusoy, “Yerkurgan Merkez Tapınağı Arkeolojik Kazı ve Konservasyon Çalışması (Özbekistan/Kaşkaderya)”, *Belleten* LXXXIII/ 298, 2019, 807-815.

Darmesteter 1880

J. Darmesteter, *The Zend-Avesta: The Vendidad*, Part I, Clarendon Press, Oxford, 1880.

Darmesteter 1883

J. Darmesteter, *The Zend-Avesta: The Sirozahs, Yasts, And Nyayis*, Part II, Clarendon Press, Oxford, 1883.

Dieulafoy 1892

M. A. Dieulafoy, *L'Acropole de Suse: D'Après les Fouilles Exécutées en 1884, 1885, 1886, Sous les Auspices du Musée du Louvre*, Quatrième Partie, Librairie Hachette, Paris, 1892.

Doniger 1981

W. Doniger, *The Rig Veda*, Penguin Books, London, 1981.

Diodorus of Sicily 2019

Diodorus of Sicily, *The Library, Books 16-20*, Trans. R. Waterfield, Oxford University Press, Oxford, 2019.

Firmicus Maternus 1970

Firmicus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, Trans. C. A. Forbes, Newman Press, New York-Paramus, 1970.

Ghirshman 1976

R. Ghirshman, *Terrasses Sacrées de Bard-è Néchandeh et Masjid-i Solaiman*, I, Paris, 1976.

Grenet 2012

F. Grenet, “Mary Boyce’s Legacy to Archaeologists”, *Bulletin of the Asia Institute* 22, 2012, 29-46.

Grenet 2015a

F. Grenet, “Zoroastrianism Among the Kushans”, *Kushan Histories. Literary Sources and Selected Papers from a Symposium held at Berlin, December 5 to 7, 2013*, Ed. H. Falk, Hemen Verlag, Bremen, 2015, 203-239.

Grenet 2015b

F. Grenet “Zoroastrianism in Central Asia”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Ed. M. Stausberg, Y. Sohrab-Dinshaw Vevaina, A. Tessmann, John Wiley & Sons Ltd., Chichester, 2015, 129-146.

Gritsina 2011

A. Gritsina “Uzbekistan”, *Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road*, Ed. K. Baipakov, Sh. Pidayev, IICAS, Samarkand, 2011, 86-120.

Gullini 1964

G. Gullini, *Architettura Iranica dagli Achemenidi ai Sasanidi: Il “Palazzo” di Kuh-i Khwagia (Seistan)*, Giulio Einaudi, Torino, 1964.

Gureviç 1990

- L. V. Gurevič, “K Interpretatsii Pendjikentskih ‘Kapell’ ”, *Kulturnie Svyazi Narodov Sredney Azii i Kavkaza*, Nauka, Moskva, 1990, 67-89.
- Hard 2004
- R. Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, Routledge, London-New York, 2004.
- Hmelnitskiy 2000
- S. Hmelnitskiy, *Mejdu Kušanami i Arabami*, Gamajun, Berlin-Riga, 2000.
- Herodotos
- Herodotos, *The Persian Wars*, Vol. I, Books 1-2, Trans. A. D. Godley, Harvard University Press, Cambridge, 1920.
- Herzfeld 1941
- E. E. Herzfeld, *Iran in the Ancient East*, Oxford University Press, London-New York, 1941.
- Hine 2005
- D. Hine, *Works of Hesiod And the Homeric Hymns*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 2005.
- Hintze 2013
- A. Hintze, “Words Without Context: The Gathas Between Two Worlds”, *The Everlasting Flame: Zoroastrianism in History and Imagination*, Ed. S. Stewart, I.B. Tauris, London-New York, 2013, 2-9.
- Hopkins 1968
- C. Hopkins, “The Megaron of the Mycenaean Palace”, *Studi Micenea ed Egeo-Anatolici* 6, 1968, 45-53.
- Isidore of Charax
- Isidore of Charax, *Parthian Stations*, Trans. W. H. Schoff, The Commercial Museum, Philadelphia, 1914.
- Khojaeva 2013
- N. D. Khojaeva, “The Oxus Temple: Localization of the Avestan Vahvi Daitya”, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 41 / 1, 2013, 114-120.
- King – Thompson 1907
- L. W. King – R. C. Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia*, Oxford University Press, London, 1907.
- Košelenko v.d. 2000
- G. A. Košelenko – A. G. Lapšin – S.V. Novikov, “The Mansur-Depe Excavations of 1986-1987”, *Parthica* 2, 2000, 87-123.
- Kreyenbroek 2013
- P. G. Kreyenbroek, “Zoroastrianism As An Imperial Religion Under The Achaemenis And Sasanians”, *The Everlasting Flame: Zoroastrianism in History and Imagination*, Ed. S. Stewart, I. B. Tauris, London-New York, 2013, 10-17.
- Kruglikova – Pugačenkova 1977
- I. T. Kruglikova – G. A. Pugačenkova, *Dilberdjın (Raskopki 1970-1973 gg.)*, Nauka, Moskva, 1977.
- Le Bruyn 1737
- M. C. Le Bruyn, *Travels in to Muscovy, Persia And Part of the East-Indies*, Vol. II, London, 1737.

Lecuyot 2003

G. Lecuyot, "Ai Khanum Reconstructed", *After Alexander: Central Asia Before Islam*, Ed. J. Cribb, G. Herrmann, Oxford University Press, Oxford, 2003, 155-162.

Litvinskii – Pichikian 1994

B. A. Litvinskii – I. R. Pichikian, "The Hellenistic Architecture And Art of Temple of the Oxus", *Bulletin of the Asia Institute* 8, 1994, 47-66.

Litvinskij – Pičikjan 2002

B. A. Litvinskij – I. R. Pičikjan, *Taxt-i Sangin Der Oxus-Tempel*, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 2002.

Marshak – Raspopova 1990

B. I. Marshak – V. I. Raspopova, "Wall Paintings From A House With A Granary Panjikent, 1st Quarter of the Eight Century A.D.", *Silk Road Art and Archaeology* 1, 1990, 123-176.

Marsak 1990

B. Marsak, "Les fouilles de Pendjikent", *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 134/1, 1990, 286-313.

Marşak v.d. 1999

B. İ. Marşak – V. İ. Raspopova – V. G. Şkoda, *Otçet o Raskopkah Gorodişça Drevnego Pendjikenta v 1998 Godu*, Sankt-Peterburg, 1999.

Naumann 1977

R. Naumann, *Die Ruinen von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman und Umgebung*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1977.

Omel'chenko 2012

A. V. Omel'chenko, "On the Question of Sasanian Presence in Sogdiana. Recent Results of Excavations at Paykand", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 7, 2012, 79-107.

Pavçinskaya 1983

L. V. Pavçinskaya, "Ossuariy iz Mullakurgana", *Obşestvennie Nauki v Uzbekistane* 3, 1983, 46-49.

Pausanias

Pausanias, *Description of Greece*, Vol. II, Books III-V, Trans. W.H.S. Jones, H.A.Ormerod, William Heinemann, London, 1926.

Pidaev 1974

Ş. R. Pidaev, "Materialı K İzuçeniyu Drevnih Pamyatnikov Severnoy Baktrii", *Drevnyaya Baktriya*, Ed.: V. M. Masson, Nauka, Leningrad, 1974, 32-42.

Pugaçenkova – Rtveladze 1978

G. A. Pugaçenkova – E.V. Rtveladze, *Dalverzintep-Kuşanskiy Gorod na Yuge Uzbekistane*, Fan, Taşkent, 1978.

Pugaçenkova 1987

G. A. Pugaçenkova, *İz Hudojestvennoy Sokrovişçnitsı Srednego Vostoka*, Literaturı i İskusstva İmeni Gafura Gulyama, Taşkent, 1987

Pugaçenkova 1989

G. A. Pugaçenkova, *Drevnosti Miankalya*, Fan, Taşkent, 1989.

Pugaçenkova 1996

G. A. Pugaçenkova, "The Antiquities of Transoxiana in the Light of Investigations in Uzbekistan (1985-1990)", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 2/1, 1996, 1-38.

Pulatov 1977

U. P. Pulatov, "Dom Ogniya' v Ustrşane", *Rannesrednevekovaya Kultura Srednei Azii i Kazahstana*, Duşanbe, 1977, 77-79.

Quintus Curtius 1946

Quintus Curtius, *History of Alexander*, Vol. I, Books I-V, Trans. J. C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge, 1946.

Rapen – Hasanov 2013

K. Rapen – M. Hasanov, "Sakralnaya Arhitektura Tsentralnoy Azii s Ahemenidskogo Perioda po Ellinistiçeskuyu Epohu: Mejdu Lokalnimi Traditsiyami i k Kulturnim Transferom", *Kulturniy Transfer na Perekrestkah Tsentralnoy Azii: Do, Vo Vremya i Posle Velikogo Şelkovogo Puti*, Mitsai, Parij-Samarkand, 2013, 42-58.

Rapin 2007

C. Rapin, "Nomads And the Shaping of Central Asia: from the Early Iron Age to the Kushan Period", *After Alexander. Central Asia before Islam*, Ed. J. Cribb, G. Herrmann, Oxford University Press, Oxford, 2007, 29-72.

Raspopova 1990

V. İ. Raspopova, *Jilişça Pendjikenta*, Nauka, Leningrad, 1990.

Roaf – Stronach 1973

M. Roaf – D. Stronach, "Tepe Nūsh-i Jān, 1970: Second Interim Report", *British Institute of Persian Studies* 11, 1973, 129-140.

Rosenfield 1967

J. M. Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1967.

Sarianidi 1990

V. Sarianidi, "Togolok 21, An Indo-Iranian Temple in the Karakum", *Bulletin of the Asia Institute* 4, 1990, 159-165.

Sarianidi 1994

V. Sarianidi, "Temples of Bronze Age Margiana: Traditions of Ritual Architecture", *Antiquity* 68, 1994, 388-397.

Scerrato 1966

U. Scerrato, "Excavations at Dahan-i Ghulaman (Seistan-Iran) First Preliminary Report (1962-1963)", *East and West* 16/1-2, 1966, 9-30.

Schippmann 1971

K. Schippmann, *Die Iranischen Feuerheiligtümer*, De Gruyter, Berlin-New York, 1971.

Schlumberger 1953

D. Schlumberger, "Surkh Kotal: A Late Hellenistic Temple in Bactria", *Archaeology* 6/4, 1953, 232-238.

Schlumberger 1955

D. Schlumberger, "Surkh Kotal in Bactria", *Archaeology* 8/2, 1955, 82-87.

Schlumberger 1959

D. Schlumberger, "Surkh Kotal", *Antiquity* 33, 1959, 81-86.

Schlumberger v.d. 1983

D. Schlumberger - M. Le Berre - G. Fussman, *Surkh Kotal en Bactriane*, Vol.1, De Boccard, Paris, 1983.

Schmidt 1953

E. F. Schmidt, *Persepolis I: Structures, Reliefs, Inscriptions*, The University of Chicago Press, Chicago, 1953.

Schmidt 1970

E. F. Schmidt, *Persepolis III: The Royal Tombs and Other Monuments*, The University of Chicago Press, Chicago, 1970.

Semenov 1998

G. L. Semenov, "Excavations at Paikend", *The Art and Archaeology of Ancient Persia*, Ed. V. S. Curtis, R. Hillenbrand, J. M. Rogers, I.B. Tauris, London-New York, 1998, 111-121.

Shenkar 2007

M. Shenkar, "Temple Architecture in the Iranian World Before the Macedonian Conquest", *Iran and the Caucasus* 11, 2007, 169-194.

Shenkar 2011

M. Shenkar, "Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period", *From Pella to Gandhāra: Hybridisation and Identity in the Art and Architecture of the Hellenistic East*, Ed. A. Kouremenos, S. Chandrasekaran, R. Rossi, Archaeopress, Oxford, 2011, 117-139.

Shenkar 2014

M. Shenkar, *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*, Brill, Leiden-Boston, 2014.

Shenkar 2017

M. Shenkar, "The Religion and the Pantheon of the Sogdians (5th-8th centuries CE) in Light of their Sociopolitical Structures", *Journal Asiatique* 305/2, 2017, 191-209.

Shkoda 1996

V. G. Shkoda, "The Sogdian Temple: Structure and Rituals", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series 10, 1996, 195-206.

Shkoda 1998

V. G. Shkoda, "Iranian Traditions in Sogdian Temple Architecture", *The Art and Archaeology of Ancient Persia*, Ed. V. S. Curtis, R. Hillenbrand, J. M. Rogers, I. B. Tauris, London-New York, 1998, 122-132.

Sims-Williams 1996

N. Sims-Williams, "A new Bactrian Inscription of Kanishka the Great," pt. 1: "The Rabatak Inscription, Text and Commentary", *Silk Road Art and Archaeology* 4, 1996, 77-97.

Sims-Williams 2012

N. Sims-Williams, "Bactrian Historical Inscriptions of the Kushan Period", *The Silk Road* 10, 2012, 76-80.

Stavisky 1993/1994

B. J. Stavisky, "The Fate of Buddhism in Middle Asia -in the Light of Archaeological Data-", *Silk Road Art and Archaeology* 3, 1993/1994, 113-142.

Strabon

Strabon, *Geography*, Vol. VII, Books 15-16, Trans.: H. L. Jones, Harvard University Press, Cambridge, 1930.

Stronach 1965

D. Stronach, "Excavations at Pasargadae: Third Preliminary Report", *British Institute of Persian Studies* 3, 1965, 9-40.

Stronach 1966

D. Stronach, "The Kūh-i-Shahrak Fire Altar", *Journal of Near Eastern Studies* 25/04, 1966, 217-227.

Stronach 1985

D. Stronach, "On the Evolution of the Early Iranian Fire Temple", *Papers in Honour of Professor Mary Boyce, Acta Iranica* 25, Ed. J. Duchesne-Guillemin, P. Lecoq, Vol. 2., E.J. Brill, Leiden, 1985, 605-627.

Suleymanov 1987

R. H. Suleymanov, "Hramoviy Kompleks Erkurgana, Predvaritelnie Rezultatbi İzuçeniya", *Gorodskaya Kultura Baktrii-Toharistana i Sogda*, Fan, Taşkent, 1987, 135-143.

Suleymanov 1989

R. H. Suleymanov, "Obsçestvennie Soorujeniya Erkurgana Osevogo Kompozitsionno-Planirovoçnogo Tipa", *Kultura Srednego Vostoka Grado-Stroitelstvo i Arhitektura*, Taşkent, 1989, 25-34.

Suleymanov 2000

R. H. Suleymanov, *Drevniy Nahşab*, Samarkand-Taşkent, 2000.

Suleymanov 2004

R. H. Suleymanov, *Nahşab-Tayru Zabitoi Tsvilizatsii*, Mabnaviyat, Taşkent, 2004.

Suleimanov 2006

R. Kh. Suleimanov, "Karshi-Nasaf-Nakhshab in World Civilization System", *The Role of Karshi in the History of World Civilization*, Ed. D. A. Alimova, Fan, Taşkent-Karşi, 2006, 24-29.

Şirinov 2003

Ş. T. Şirinov, *Die Frühurbane Kultur der Bronzezeit im Südlichen Mittelasien: Die Vorgeschichtliche Siedlung Dzarkutan*, Dietrich Reimer Verlag GmbH, Berlin, 2003.

Şkoda 2009

V. G. Şkoda, *Pendjkentskie Hrami i Problemi Religii Sogda (V-VIII vv.)*, Gosudarstvennogo Ermitaja, Sankt-Peterburg, 2009.

Tolman 1908a

H. C. Tolman, *Ancient Persian Lexicon and Texts*, American Book Company, New York, 1908.

Tolman 1908b

H. C. Tolman, *The Behistan Inscription of King Darius*, Vanderbilt University, Nashville, 1908.

Tissot 2006

F. Tissot, *Catalogue of the National Museum of Afghanistan 1931-1985*, , Unesco Publishing, Paris, 2006.

West 1880

E. W. West, *Pahlavi Texts: The Bundahis, Bahman Yast, And Shayast La-Shayast*, Clarendon Press, Oxford, 1880.

Xenophon

Xenophon, *The Education of Cyrus*, Trans. W. Ambler, Cornell University Press, Ithaca, 2001.

Yakupov – Mukimov 2011

Y. Yakupov – R. Mukimov, “Tajikistan”, *Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road*, Ed.: K. Baipakov, Sh. Pidayev, IICAS, Samarkand, 2011, 49-69.

Yamamoto 1979

Y. Yamamoto, “The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature (I)”, *Orient* 15, 1979 19-53.

Yamamoto 1981

Y. Yamamoto, “The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature (II)”, *Orient* 17, 1981 67-104.

